

18.09.2011

ד"ר ראובן פלדשו (בן שם)
והיומן הגנוז

ד"ר ראובן פלדשו (בן שם) והיומן הגנוז

פתיחה

בארכיון "יד ושם" נמצא, כאבן שאין לה הופכין, יומנו של ניצול גטו וארשה ד"ר ראובן פלדשו. היומן נושא למעלה מ-800 עמודים, כתוב בעברית, בכתב יד קטן וצפוף, כאשר פה ושם משולבות בו מילים ביידיש. ד"ר ראובן פלדשו התחיל לתעד את החיים בגטו וארשה ביומנו בדצמבר 1940, זמן קצר אחרי הכניסה לגטו. בתקופות מסוימות כתב ד"ר פלדשו מידי יום ביומו ויש תקופות בהן הוא כתב בתדירות נמוכה. ראובן פלדשו ומשפחתו הצליחו לברוח מהגטו בפברואר 1943 ולהסתתר אצל משפחה פולנית. פלדשו המשיך לכתוב ביומנו גם מחוץ לגטו.

יכולת הביטוי והכתיבה, תיאור האירועים, הדמויות והמצב הכללי מרשימים בכל קנה מידה. הבנתו של ד"ר פלדשו בנפש האדם ובמאפייני ההתנהגות האנושית, מתוקף היותו פסיכולוג, בולטים. הוא מגלה רגישות מיוחדת לפערים ברמת החיים בגטו, בין העשירים ובין העניים, שהיו רוב הציבור. הוא מקונן על ההשלכות של תנאי המצוקה בגטו ובהידרדרות המוסרית של החברה. מחד גיסא, עוסק ד"ר פלדשו בניסיונות נואשים להציל את משפחתו, ומאידך גיסא הוא לוקח חלק בפעילות ציבורית בגטו. ד"ר פלדשו מנתח את המצב בגטו ואת סיכויי ההישרדות בצורה ריאלית ובשלב מוקדם, יחסית, הוא מעלה מחשבות על התנגדות.

ד"ר פלדשו אינו יודע האם הוא ישרוד. היומן עבורו הוא מפעל חיים, עדות על השמדת העם היהודי. פרסום היומן חשוב לו והוא כותב על כך מספר פעמים. הפעם הראשונה, בסמוך לתחילת הכתיבה, בסוף דצמבר 1940 הוא כותב את הדברים הבאים: *"אינני יודע אם יגיע פנקס הזה עם רשימותיי לעין קורא בעולם, אף שהייתי מאד, מאד רוצה בזה. קשה לנבא, אם אזכה להוציאו לאור או ירצו להוציאו אחרים, כשימצאוהו אחרי מותי. בכל אופן אני מכניס את רשימותיי וגם כאלה שנדמות, לכאורה, פחותות-ערך וזוטות, הנני קובע מקום פה. ויסלח לי הקורא, אם יהיה פעם כזה, על שלא אחסוך אף צרה אחת, אף תאור צער אחד, אותו עברנו. חשוב כל פרט, שידע העולם, יזכור ויחרות אותו בזיכרונו ויוציא ממנו מסקנה נאותה. בטוחני שצער כזה וסבל כזה ויחס כזה עוד לא היו בעולם. מה שמרשים להם הגרמנים-הטוטונים¹ הללו עובר כל גבול, כל מושג וכל תפיסה אנושית."*²

¹ טוטונים היו שבט צפון אירופי עתיק, כנראה ממוצא גרמני.

² ראובן פלדשו, יומן, עותק מודפס, עמ' 28

ב-26 במרץ 1942 מדגיש פלדשו בפני הקורא, כי הוא עשה כל שביכולתו כדי שהתיאורים ישקפו את מציאות החיים האמיתיים בגטו וכך הוא כותב: "אינני יודע אם אזכה להוציא את הפנקס הזה או שפנקסי יחיה בלעדי, בזמן שאותי כבר יכסה גל-השכחה באדמה. בכל אופן רצוני שפנקס זה ישקף האמת, אמת איך שחיו אנשים בפנים האדמה, במקום התהוות הלבנה השורפת תחת וולקן בוער-יורק, ששמו אירופה ההיטלראית. לא כתבתי לכן, כי גם לנו, רגילים לכל דבר, אפגעזאגט [לא להזכיר] את השעות, האמונה והשכל. מה ששמענו ומה שנעשה עובר מעל תפיסתנו. רציתי לחכות, לצבור ידיעות אמת וכעת הנני כבר ניגש לכתביה, כי הדברים, אף כי ביטוי "מקבר" רק עבורם בנשיקת אב בכל זאת אמת הינם. לא מקום אחד ולא מקור אחד יוצאים. יש כבר אפשרות של קריטריון לבדיקה וזו מאמתת את הידיעות הראשונות."³

ב-10 בנובמבר 1942, אחרי האקציה הגדולה, בעקבות האירועים האכזריים והעדויות שהגיעו לגטו על גורלם של המגורשים, כשהיה נראה לו כי סיכוייו לשרוד נמוכים, הוא כותב בפעם השלישית ופונה לקורא בבקשה: "של נעליך מעל רגליך, כי המקום אשר אתה עומד עליו קודש הוא" אמר האל למשה כשניגש לסנה הבורע. האל, הוא ידע וראה את התבערה הגדולה והנוראה שלנו. ואני אומר לך, קורא נכבד של נעליך מעל רגליך, כי המקום אשר אתה עומד עליו קודש, קודש, קודש הוא.

אינני יודע אם אחיה עד השלום, כי מה אחשוב שאהיה יוצא מן הכלל ולא אשרף בשריפה שבוערת לכולנו, כולנו ובפרט כעת אחרי שיודע אני את כל האמת וראיתי את פני השריפה כי זועמת היא ואין רחמים לה. אבל אם אגיע לעת כזו, או אם פנקסי זה יפורסם בלעדי, אבקשך, קורא נכבד, כשתגיע למקום הזה, תתרכז תעביר את פיזור רוחק הטעון מחשבות שונות תתרכז ותהגה בלבך, המסוגל הנך לקדושה גדולה, אולי הכי גדולה בעולם, למסתורין המסתורין, לסוד-הסודות, להעלאת העילאות לבית-עלמין הכי גדול בעולם שכמותו לא היה עדיין והלוואי לא יהיה לעולם. הנך מביט בעיניים לתהום הפעור הפתוח לרווחה של עם שלם, הנך שומע רעש, המית גלי מיליונים ליטרא דם ששטפו מגויות ילדים, ונשים וגברים וזקנים, ששטף וישטוף לעולם ולעולם, כבר לא יאסוף אל מנוחתו-דם שיצעק ויתבע, הנך מאזין לקול דמי אחיך, דם אנשים הצועקים אליך מן האדמה."⁴

לימים, בערוב ימיו, כאשר נפל למשכב כאן בישראל, בגבעת שמואל, פנה ד"ר ראובן פלדשו לידיד נעוריו, משה קול, איש ה"ליברלים העצמאיים", שהיה שר בממשלות ישראל, וביקשו שיראה חובה לעצמו להוציא את היומן לאור. משה קול התקשה לעמוד במשימה וכאלטרנטיבה הוא דאג לפרסם, באוגוסט 1981, קטעים קצרים מהיומן בקובץ השנתי של "משואה".⁵

³ שם, עמ' 250

⁴ שם, עמ' 493-494

⁵ משואה, כרך ט', עמ' 44

מיהו ד"ר ראובן פלדשו (בן-שם)? על בתו יוסימה, פסנתרנית מחוננת, ועל גטו וארשה, כפי שמתואר ביומן, במאמר זה.

מי אתה ד"ר ראובן פלדשו (בן-שם)?

ראובן פלדשו נולד בשנת 1900 בבוצ'אץ' ליוסף ולרחל פלדשו (Feldschuh). בתקופת הכיבוש הרוסי נרדפה משפחת פלדשו על ידי הרוסים ועקרה לוינה, שם השלים ראובן את השכלתו התיכונית והחל את לימודיו באוניברסיטה. כנער היה ראובן חבר בתנועת "השומר הצעיר". תנועת "השומר הצעיר" נוסדה בגליציה והייתה פופולארית מאד, במיוחד במזרח גליציה. בגיל 19 הפסיק ראובן את לימודיו ועלה לארץ ישראל עם קבוצת של חברי תנועה שהתיישבו בביתניה שבגליל.⁶ בשנת 1920 עזב ראובן את תנועת "השומר הצעיר" ועבר לתנועת ה"חלוץ" שהקימה את קיבוץ קריית ענבים. בשנת 1921, כאשר נודע לראובן שאביו נרצח על ידי אוקראינים, הוא החליט לחזור לפולין. ראובן חזר לספסל הלימודים ושב לוינה שם למד פסיכולוגיה והיה לאחד מתלמידיו של ד"ר פרויד. בשנת 1923 הוא הוסמך

לדוקטור לפסיכולוגיה ובמקביל הוסמך, באותה שנה, לרבנות על ידי הסמינר לרבנים של פרופסור חיות בוינה. בתפיסת עולמו היה שייך ראובן פלדשו לזרם האורתודוכסי המתקדם. בשנת 1925 התחולל מהפך בתפיסתו הפוליטית של ראובן פלדשו. הוא הצטרף למפלגה הרביזיוניסטית בקרקוב ולקח חלק בהנהגת המפלגה. ראובן פלדשו היה מקורב לז'בוטינסקי. למחייתו היה ראובן פלדשו מורה ללטינית ולפילוסופיה בבית ספר "תרבות" בקובל (Kowel) שם הוא ניסה, בין השאר, להקים סניף של תנועת בית"ר. בשנת 1927 עבר ראובן

לוארשה כדי להצטרף לוועדה המרכזית של המפלגה הרביזיוניסטית. פלדשו ערך את הירחון של התנועה בשם Der Emes החל מאוגוסט 1928 ועסק בגיוס חברים למפלגה מבין האינטליגנציה של וארשה.

⁶ ביתניה עלית הוא אתר בגליל התחתון ליד קיבוץ אלומות של היום. ב-1919 נעשה ניסיון ההתיישבות הראשון של תנועת "השומר הצעיר" בארץ ישראל. שמו של האתר נקרא על שם החווה החקלאית ביתניה שהייתה בעמק הירדן. כיום יש במקום אתר הנצחה.

פלדשו היה פעיל ב"קרן תל-חי" והוביל מסע פרסום לרכישת חמישה מטוסים לקלוב התעופה של התנועה בתל-אביב.

בשנת 1930 נוצר קרע בין ז'בוטינסקי ופלדשו על בסיס חילוקי דעות רעיוניים. פלדשו הצטרף בשנת 1933 ל"מפלגת המדינה העברית", שכללה פורשים מהצה"ר, שהתנגדו לדרישתו של ז'בוטינסקי לפרוש מההסתדרות הציונית. בנוסף, הוא היה מייסד וראש תנועת הנוער "השומר הלאומי"⁷. על דמותו של ד"ר ראובן פלדשו כראש התנועה כתב לימים חבר התנועה, משה קול: "מאז ימיה הראשונים של תנועת השומר הלאומי" בפולין, נודע ד"ר ראובן בן-שם כמנהיגה הבולט, הראשון במעלה, שהקסים את חבריה-חניכיה. הוא היה ספוג תרבות אירופאית-כללית, ומאיך גיסא היה מושרש במקורות ההיסטוריה של עמנו, נואם בחסד, שולט בעט-סופרים בשפות רבות ויודע את סוד הגישה אל הדור הצעיר. הוא היה משכמו ומעלה מכל צמרת התנועה, אוטוריטה עליונה ומרשימה, שלא היו עליה עוררין. הופעותיו בקני התנועה, במושבות-קיץ, מושבות-מנהלים ובכינוסים גליליים וארציים היו מרשימות, ובהן הצליח לרכוש את לב חברי התנועה, שהאזינו לו בדריכות והאמינו בו. בכל רחבי התנועה שרנו אז: "יחי מנהיגנו, ראובן בן-שם, יחי השומר, השומר הלאומי, תחי תנועתנו, יחי השומר, יחי מנהיגנו בן-שם". אינני זוכר אף מקרה נוסף בתולדות התנועה, בו הושמעו שירים לכבודו ועל שמו של מישהו אחר מראשי תנועתנו לבד מאשר לבן-שם.⁸

בין השנים 1929-1937 השתתף ד"ר ראובן פלדשו בארבעה קונגרסים ציוניים.

⁷ "השומר הלאומי"-תנועת נוער בעלת אופי צופי וזיקה אל ה"ציונים הכלליים".

⁸ משה קול, ד"ר ראובן בן-שם (פלדשוה), במשואה קובץ שנתי כרך ט', אפריל 1981, עמ' 44

בשנת 1928 נישא ראובן לפולה (פנינה), שהייתה מוסיקולוגית בהכשרתה המקצועית. לאחר שנה נולדה בתם יוסימה. בשנות השלושים גרה המשפחה ברחוב לשנו 66 בוארשה. למחייתו עבד ראובן כמתרגם בבית המשפט, שהיה באותו רחוב. משפחת פלדשו הייתה משפחה מהמעמד הבינוני הגבוה. החל משנת 1928 החל ראובן לפרסם את ספריו בעברית ובפולנית, כשהוא חותם עליהם בשמו הספרותי בן-שם. באותה עת הוא היה עורך של מספר עיתונים ציוניים. במסגרת הפעילות הציבורית שלו הוא השתתף במאי 1938 בטקס מסירת מטוס לחיל האוויר הפולני, שנרכש על ידי הקהילה היהודית. האירוע היה בבית הכנסת טלומצקה, בית הכנסת הגדול בוארשה, בנוכחות קצינים פולנים בכירים ורבנים. במעמד זה נשא ד"ר ראובן פלדשו נאום פטריוטי. בשנת 1939 פרסם ראובן פלדשו את הכרך הראשון של האינציקלופדיה היידישאית, את הערכים כתבו בכירי האקדמאים והמלומדים היהודים. עם פרוץ המלחמה עקרו פלדשו ומשפחתו ל-Kazimierz אולם לאחר זמן קצר הם חזרו לוארשה, מתוך אמונה שהטרור הגרמני יירגע.

על אף יכולת הכתיבה המרשימה ומעמדו של פלדשו, לא צירף אותו עמנואל רינגבלום לצוות "עונג שבת", כנראה עקב דעותיו הפוליטיות.⁹

בחודשים הראשונים של הכיבוש עשה ראובן פלדשו מאמצים רבים להגר מפולין אולם לשווא¹⁰. במהלך השהות בגטו כתב ראובן פלדשו יומן, אותו הצליח להעביר לצד הארי של העיר ולהביאו בהמשך לארץ ישראל. כדי לפרנס את המשפחה עבד פלדשו, עד יולי 1942, כמורה בגטו. מרגע שהתחילו האקציות ב-22 ביולי 1942, עבר ראובן לעבוד ב"שופ" של שילינג, שביצע עבודות נגרות. בפברואר 1943 הצליחה משפחת פלדשו לברוח מהגטו דרך בית המשפט ולהסתתר בכפר פוסטלניק בקו הרכבת לראדזימין. ב-21 באפריל 1943, בעודם מסתתרים, נפטרה הבת יוסימה ממחלת השחפת ומספר ימים אחריה נפטרה פולה, אימה, שאיבדה את הרצון לחיות. ביולי 1944, מיד לאחר שחרור לובלין על ידי הצבא האדום, הגיע פלדשו

⁹ עמנואל רינגבלום נולד בבוצ'אץ' בשנת 1900, הוסמך לד"ר להיסטוריה בשנת 1927, היה פעיל במספר ארגונים פוליטיים חברתיים כגון, פועלי ציון שמאל והג'וינט. רינגבלום יזם הקמתו של ארכיון סודי בגטו וארשה שמטרתו תיעוד שואת יהודי פולין, הארכיון כונה בשם "עונג שבת". בצוות הכותבים של "עונג שבת" לא היה איש מהרביזיוניסטים.

¹⁰ אדם צ'רניאקוב מזכיר את ד"ר ראובן פלדשו שלוש פעמים ביומנו: ב-27.12.1939, ב-21.1.1940.

וב-1.4.1940, בכל הפעמים בהקשר לבקשותיו להגירה.

לעיר, שם מילא תפקיד מרכזי בשיקום החיים היהודיים. בנוסף, הוא מונה לרב הקהילה המתחדשת והיה בין חברי הוועדה ההיסטורית היהודית בלובלין.

בשנת 1945, לאחר שקיבל הזמנה להתייצב במפקדת הנ.ק.ו.ד.¹¹, עזב פלדשו את פולין, דרך רומניה, בדרכו לארץ ישראל. הוא יצא למסע עם ניצולת שואה, רות אלברשטאדט (1913-2007), שהייתה זמרת מפורסמת בווארשה. רות הצליחה להציל את חייה כשקפצה מהרכבת בדרכה לטרבלינקה. ראובן ורות נישאו בבוקרשט, נולדו להם שני ילדים, בן, נקמיה ובת, יועזרה.

יוסימה

יוסימה הייתה בתם הבכורה והיחידה של ראובן ופולה (פנינה) פלדשו. היא נולדה

בשנת 1929 בווארשה. בגיל חמש החלה האם פולה, שהייתה בעלת השכלה מוסיקלית, ללמד את יוסימה לנגן על פסנתר, אולם עד מהרה, כאשר גילתה האם את כישרונה המוסיקלי של הילדה, היא שלחה אותה ללמוד אצל גדולי המוסיקאים של אותה תקופה בווארשה. עם פרוץ המלחמה והמעבר לגטו וארשה למדה יוסימה אצל הפסנתרנית הוירטואוזית האנקה דיקשטיין. ליוסימה הייתה יכולת טכנית גבוהה. היא התאמנה שעות בנגינה, זכרה יצירות שלמות בעל פה וניגנה יצירות קלאסיות של שופן, מנדלסון, צ'ייקובסקי, בטהובן ומוצרט.

יוסימה הייתה בבת-עינים של הוריה והם עשו כל מאמץ לחלץ אותה מהגטו. בדצמבר 1940 כותב האב ראובן ביומנו:

*"ילדתי מראה כישרונות גאוניים, היא מפליאה כל שומעיה. מבינים אומרים שעוד לא שמעו נגינה כזו משך שנים רבות ועתיד מזהיר נשקף לה בחוץ-לארץ. רק לברוח איתה חיש. ודופק כעת ליבי כבר כפל דפיקות, להציל את עצמי, אשתי ועיקר אותה, הפנינה הנחמדה, מרגלית-היופי והברק האלוהי."*¹²

¹¹ נ.ק.ו.ד.-ארגון הביון והמשטרה החשאית של ברית המועצות.

¹² שם, עמ' 23

בשלב זה עוד ניתן היה להגר מפולין וראובן פלדשו עשה כל מאמץ לקבל ניירות הגירה, אולם לשווא.

באותו חודש ציינו בבית משפחת פלדשו, בנוכחות קהל רב, את חג החנוכה. ראובן הדליק נרות וברך ולסיום נגנה יוסימה להנאת הקהל. על נגינתה של הילדה כותב האב: "מסמר הערב ובאמת יפיו וזיוו הייתה נגינת ילדתי. הקטנה הפתיעה לא רק את השומעים אלא גם אותי. לנגינה זו לא חיכיתי. ישבה ליד הפסנתר והוציאה ממנו ניגונים כאלה, שלרגעים שכחנו עולם ומלואו. הרגשנו את עצמנו מרומים ונשואים לעולם היופי והטהרה, לאמת וזכות.

...מחיות כפים סוערות, הן של המבינים והן של ההמון, היו הבעת תודה עבור המתנה, בה העניקתנו הקטנה...

להתפלאות המסובים לא היה סוף. פחדה אשתי "מעין הרע" ומהרה להוציא את הילדה מהחדר והנחונה לישון. אני עצמי, למרות ששמעתי שעות שלמות וימים שלמים, כעת הבינתי ותפסתי פתאום, שהנה בביתי גודל גאון-הנגינה. אני זכיתי לאוצר כזה... התכווץ לבי שעלינו לבלות את הזמן פה, בלי טיפול וחינוך מתאים ומי יודע מה עוד מחכה לנו ומה יהיה באחריתנו. אם לא נספיק לצאת. גמרתי אומר בנפשי להקריב את כל זמני, מרצי, כבודי אפילו, ולהגות יומם ולילה רק בהגירה, ליצור אפשרות בריחה ולברוח איתה ולהביאה לחלון העולם שיפתח ויתענג ממנה."¹³

ביום שבת ה-15 במרץ 1941 נערך באולם "מלודי פאלאס" שברחוב רימארסקה בגטו קונצרט. הסולנית הייתה יוסימה, שניגנה את הקונצרט אס-דור של מוצרט. על הקונצרט כותב אביה ביומנו:

"באולם מלא, למרות הגשם. הנני עומד על יד הקופה ומסתכל בבאים, לרוב אינטליגנציה שלנו. אבל אינם חסרים גם בני שכבת השמוגלים [מבריחים], בעיקר הבנות שרצונן להימצא בכל מקום שמופיעה שמנת הגטו. בהרבה פנים ניכרת התעניינות וסקרנות. הרבה שמחים. יש גם לגטו סנסציה ודווקא מעניינת. כמה מביעים את נחתם, הנובעת מגאווה

לאומית שדווקא בגטו בזמן כה קשה ומעיק, ילדה עברית וגאונית מופיעה ושמה, ברחובות הפולנים, רחובות השובע, הכול-טובי והשקט הרלטיבי והאפשרויות הגדולות חינוך ולימוד, אינם שומעים ע"ד [על דבר] הופעת "גאון" חדש. לרגע נעלם לפני כול העולם הזה, הגטו וכל מבקריו. ראיתי את עצמי עומד בתיאטרון ענקי בניו-יורק ורבות שומעים, קמים ממקומם ומוחאים כפיים לילדת ישראל עבור הענקתם נחת ונגינת-לב. ראיתי את עצמי עומד בירושלים הקדושה שלנו וילדתי, נסיכת ישראל, כי מזרע מלך דוד גזענו וחשקי לחדש פעם את כינוי האצילות המגיע לנו,

¹³ שם, עמ' 27-28

יושבת ליד פסנתר בארץ-ישראל, אליה אתנגעג כל ימי חיי ואלפי שומעים מאחי, חלום, שומרים, פועלים, איכרים וחיילים נהנים מבאר מים חיים זה. מיוצא ירכי זה וחם לי. חיי מצאו תיקון, לא אבדו חיים, בלי ערך.

ורואה אני היכלי מלך אנגליה ונשיא אמריקה ודומיהם ועלי ארמונם מתנוסס דגל כחול-לבן ברגע זה, כי ילדתי, נסיכת יהודה מנגנת ונותנת קונצרט להם בארמונם, בפנים הסלון שלהם. ואחרי הקונצרט, כשזרי פרחים ודפנה מקשטים את מצחה, היא משוחחת על-דבר ארץ ישראל ועם ישראל ע"ד [על דבר] יסוד מולדת קבועה לעם נצח. נרגזים הדיפלומטים שקטנה מתערבת בעניינים לא לה, אבל דבריה עושים רושם. ואף כי הפוליטיקה מתנהלת ע"פ חוקיה וצרכיה להשפעה אישית ישנו ערך רב, והשפעת מנגנת עברית גאונית עושה את שלה. יוצרת חריץ קטן בנשמת המושלים והחריץ הזה מלא טובה והכרה לעם, מוציא גאונים.¹⁴

בסוף חודש ספטמבר 1941 הופיעה יוסימה בקונצרט נוסף באולם "מלודי פאלאס".

רחל אוירבך במשפט אייכמן

רחל אוירבך¹⁵, בת הדודה של ראובן פלדשו, גרה יחד עם המשפחה ברחוב לשנו 66. בספרה, "בחוצות וארשה", היא מספרת, כי לכבוד הקונצרט "הביאו מתנה ליוסימה-חפיסת שוקולדה טרום-מלחמתית, ואפילו ענף גדול של פרחי לילך לבנים, שגונב לתוך הגטו מהעבר ה"ארי".¹⁶ על הקונצרט, ממשיכה ומספרת רחל אוירבך, כי הילדה הקטנה ישבה על תוי נגינה, שהונחו על שרפרף, כדי שהילדה תוכל להגיע בקלות למנענעים של הפסנתר.

בעקבות הקונצרט וההופעה המחשמלת של יוסימה הפכה דירת המשפחה למקום מקלט למוסיקאים, שגילו התעניינות בילדה שזכתה לגילויי הערצה, אהבה וגלי חום. ליוסימה היו תחומי התעניינות מעבר למוסיקה: היא אהבה לחרוז חרוזים, לעשות סיכות וצמידים, היא אהבה לחוג חגיגות משפחתיות, להעניק מתנות לקרובים לה, לציין ימי הולדת, ועשתה זאת ברצינות

¹⁴ שם, עמ' 76-77

¹⁵ רחל אוירבך- (1905-1976) מחברת סופרי היידיש בפולין, הייתה בין צוות הכותבים של "עונג שבת", הארכיון המחתרתי של ד"ר עמנואל רינגבלום. ביוזמתו של רינגבלום ניהלה רחל אוירבך מטבח עממי במעונה של אגודת הסוחרים הזעירים ברחוב לשנו 40. על-פי בקשתו של רינגבלום חיברה רחל אוירבך "מונוגרפיה של מטבח עממי". במרץ 1943 הצליחה רחל לעבור לצד הארי של וארשה ולהמשיך בעבודת הכתיבה שלה. רחל לקחה חלק בעבודתה של הוועדה ההיסטורית היהודית מיד לאחר סיום המלחמה. בשנת 1950 עלתה רחל אוירבך לארץ ישראל, באפריל 1954 פתחה רחל בפעולת גביית עדויות מניצולי שואה ובהמשך הקימה את המחלקה לגביית עדויות ב"יד-ושם".

¹⁶ רחל אוירבך, בחוצות ורשה, עמ' 178

ילדותית מתובלת בחינניות נשית. בין רחל אוירבך והילדה יוסימה התפתחה מערכת יחסים מיוחדת, כמו בין אחות בוגרת ואחות צעירה.

על היחסים עם יוסימה כותבת רחל:

"בשבילי אני רשאית לומר זאת ללא כל הפרזה-הייתה יוסימה, על אף גילה הרך, מדמויות היוצרים המעניינות ביותר בגטו וארשה. השעות שעברו עלי תודות לה-עם שובי הביתה יום יום לאחר עבודה מפרכת וחוויות קשות במטבח העממי למען הפליטים-במעגל הקסם של מוסיקה גדולה, שייכות לזיכרונות חיי היקרים ביותר. בין שתינו התפתחה איזו קרבה אינטימית. אפוסטרופסות המתונה נתנה לה כעין הרגשת הפוגה מהלחץ התמידי, שהייתה נתונה בו מצד האם המחמירה. בשעות שהאם הייתה יוצאת מהבית היינו עורכות לנו, לפרקים, מסיבות של "מוסיקה קלה". אני הייתי מלמדת אותה שירים יהודיים והיא הייתה תופסת חיש מהר את המנגינה ומלוותה בנגינתה. כן אהבה לומר בקול הציפור הדק שלה שירי-עם פולניים ו"שלאגרים" מהתקופה שלפני המלחמה."¹⁷

יוסימה הופיעה במספר אירועים למען ילדי הגטו. בין השאר, כותב ראובן פלדשו ביומנו ב-4 ביולי 1941 ומספר על הופעה בפני ילדי בית היתומים של קורצ'אק. במהלך תיאורו מספר ראובן גם על בית היתומים:

"כדי לעזור לילדים הסכמתי כמעט "נגד" דעתה של אשתי, שהקטנה תגן כמה קונצרטים פומביים. השבת נגנה בבית יתומי קורצ'ק, אותו מוסד הראשי, בן מסורת עשירה של טיפול פסיכי בילדים. מוסד מפורסם ביחסו ליתומים, בעיקר בהשתדלותו ובשטחו האינדיווידואלית של הפדגוג היהודי הראשי בפולין ואחד הראשיים במקצוע שלו ד"ר יאנוש קורצ'ק. ראוי הוא האיש הזה להערכה מיוחדת ומקיפה אבל ראשית אינני מומחה בזה ושנית אין פנקסי סובל התפזרות לכל אבר, לכן רק אשרטט שהפדגוג הזה הכניס בבית היתומים שלו אוטונומיה שלמה של ילדים. כל מחלקה עדה בפני עצמה ובראש כל העדות פרלמנט וממשלה, לכל מחלקה משפט משלו. ויש גם בית-דין לאפלציה [לערעורים] משלהם. עיתוני-קיר שונים ומשטר פנימי של הילדים מופתית, לפעמים מבריקים ממש בחריפותם והתפתחותם. ארוכות שוחחתי עם ד"ר אודות זה וממש שאבתי בצמא מבאר משקה לנפש. נוכחתי שלפני יושב בעל נפש ערטילאית נבחרת ובלי אנוכיות כליל. הד"ר חי עם הילדים כילד, סובל אתם, שמח אתם, חי אתם ומתגעגע אתם. לפני חודש אסרוהו, יען כי הלך בלי עניבה ברחובות הנוצרים לארמון הממשלה הגרמנית לבקש טרף לילדיו. וכבר הצליח להשיג את מבוקשו ואסרוהו ג'נדרם. הפעם הועילה השתדלותם של מנהיגינו. הקהילה אומרת שלה המצווה וג. אומר שהוא פעל זאת. העיקר שהד"ר הוצא לחופשי. אבל את המזון לילדים לא השיג.

יחסו לילדתי הוא כה חם ומלבב, שממש מעורר לפעמים כעין קנאה, שאינני יכול כה להתייחס אליה. לא יכולתי לסרב, כשהוא בקש שהקטנה תגן לטובת היתומים. ובאמת עשו הזמנות בהן הודיעו ע"ד [על דבר] נגונה. זה עשה רושם חזק והאולם מלא היה מאפס מקום.

¹⁷ שם, עמ' 179-180

לפני הקונצרט שחקה הקטנה עם היתומות, חברות בנות גילה האוהבות אותה מאד עוד מזמן נהלה תרגיליה בביתם על שני פסנתרים. ההמון קבל את נגינת חמדתי כנהוג, בהתפעלות, בהתלהבות, מחיאות-כפים סוערות ומתנות. אבל עולם הקטנים ממש השתגע. מחאו כף, מחאו-כפים, מחאו בלי-הרף, לא רצו שתרד מהקתדרה, שתנגן עוד ותנגן שוב.

וכשירדה תפסוה, נענעוה, שפחדתי ממש ודאגתי לגורל בריאותה ורק בקושי ובאמתלא עלה בידי לחלץ אותה מזרועות אהבה של חברותיה האומללות, של היתומות.¹⁸

הקונצרט האחרון של יוסימה בגטו היה ב-5 באפריל 1942, על האירוע כותב פלדשו ביומנו את הדברים הבאים:

"הבית בוער והזמן הולך. פרנסה נחוצה עדיין ואף כי בטוח הנני, שבבית שתקרתו כבר בוערת ורצפתו לוחטת תחתי, הנני נמצא בכל זאת כל עוד הקירות עומדים והקיבה תובעת, מוכרח האיש לרוץ ולטעון. ומה גם שילדתי כעת עובדת יוצא מן-הכלל. שש-שבע שעות ביום היא עורכת חזרות ומתכוננת, כי הסכמו ע"פ דרישת הלהקה והמלווים שתנגן רק עוד פעם אחת קונצרט אחד, את הקונצרט צע-דור של בטהובן. לפי דעת מבינים לא נשמע עדיין הקונצרט בביצוע כזה. הצייר האמרמאן, ששב מרוסיה, אמר שלא שמע שום וירטואוז מפורסם שינגן את הקונצרט הזה, שהוא אחד הקונצרטים הכבודים בכלל במוסיקה. גם בקפה "שטוקה", מקום שמה עושה חזרות ילדתי עם מדריכה על שני פסנתרים, אינם נותנים לה מנוח. כל הארטיסטים [אומנים] וקהל רב מתאסף בכוונה בכל בוקר, כשהיא באה לחזרות ומקשיב ומכבדה במחיאות כפיים סוערות, שהקטנה חוזרת הביתה מליאת-התלהבות ואש יוקדת בה, אש-הנחת, אש-הניצחון ואש-הצפייה לימים יבואו והיא תנגן באמריקה או בארץ ישראל לפני רזנים ושרים, לפני יהודים ונוצרים, לפני פועלים ומלומדים וכולם יתפלאו לנגינתה ויעריצוה והיא תדרוש אז, כפדרבסקי¹⁹ בשעתו, שדגל עמה יתנוסס מעל לראש אולם-הקונצרט ותשאל לחפצה ושאיפותיה, תענה: "עם חופשי בארץ חופשית", כדי שתוכל לממש חלומותיה ולא תיפול מכוחותיה, כי הנגינה והעבודה מוצצת את לשדיה, רוצים אנו להכין עבורה מינימום טיפול הנחוץ ולא אוכל לאמר שהוכתר בניצחון, שבכל מקום דלתות סגורות."²⁰

¹⁸ שם, עמ' 133-134

¹⁹ איגנצי יאן פדרבסקי-פסנתרן, מלחין ופוליטיקאי פולני. בשנת 1919 מונה פדרבסקי, לתקופה קצרה, לראש הממשלה ושר החוץ של פולין המחדשת. פדרבסקי ייצג את פולין בועידת השלום בפריס והיה בין החותמים על הסכם ורסאי. בשנת 1922 פרש פדרבסקי מהחיים הפוליטיים וחזר לעסוק במוסיקה.

²⁰ שם, עמ' 254

ליוסימה היה חלום לכתוב מוסיקה, להיות קומפוזיטורית. על היצירות המוסיקליות שהיא חיברה אמרו המוסיקאים בגטו ש: "הקומפוזיציות שלה עולות על אלה שיצרו בשנותיה גדולי הקומפוזיטורים. מבינים, מעריכים, את המזורקאס²¹ שלה, את הוואלסים, את הבלדות בתור יצירה שגאוניות כרוכה ביחד ריטמוס [קצב], מלודיה, הרמוניה ויצרה יצירה מקורית נפלאה. אף שלא הספיקה עוד לעבוד על כל כללי הרמוניה ותורת הקונטרפונקט²², מרגישה היא בחושה המוסיקלי הטבעי והנולד כל ניואנס ולא תחטיא אף כחוט השערה, ואמת אם החיתי במלחמה הזו, שכולה עבורי, כמו עבור כל ישראל בזו, בושה, ירידה, סגוף, סכנה, אסון ואימה, אם בכל זאת היו לי רגעי נחת, רגעים שהחלפתי כח למלחמת החיים, אזי הנן שעות אחר הצהרים בכל יום ובעיקר בשבת, כשאני שב ממרוצי ברחובות, מהשעורים, מהעמידה בשערים ובלשכות ומקשיב לנגינת חמדת לבי. עומק ורוך הזדווגו בה, עליה ותקווה נשתזרו ליצור בלב השומע ניצוצות חיים חדשים, ניצוצות תוחלת לעבור על כל השפלות המדכאת אותך".²³

דף תוים מיצירה של יוסימה - בכתב ידה

עם תחילת האקציות עשתה פולה, האם, כל דבר כדי להציל את יוסימה. בספטמבר 1942 חלתה יוסימה בדלקת ריאות כתוצאה מהישיבה במסתור האפל. היא החלימה, אולם לריאותיה נגרם נזק. ב-16 בפברואר 1943 הצליחו ההורים לחלץ את יוסימה מהגטו למשפחה פולניה. שישה ימים מאוחר יותר יצאו ראובן ופולה גם הם מהגטו, להתאחד עם בתם ולהסתתר בכפר הפולני פוסטלניק. כל אותה עת סבלה הילדה מחום גבוה ושיעול כבד.

²¹ מזורקה-ריקוד פולני לאומי עליז וקליל.

²² קונטרפונקט-צירוף של שני קווים מלודים עצמאיים תוך יצירה של מרקם הרמוני ביניהם.

²³ שם, עמ' 186

בתחילת חודש אפריל 1943 נשלחה יוסימה, בלווית נערה פולניה, לבדיקה רפואית בוארשה, או אז, התברר שריאותיה נמצאות בשלב האחרון של תהליך שחפני. רחל אוירבך, שהצליחה גם היא לחמוק מהגטו במרץ 1943, עשתה כל מאמץ כדי להכניס את הילדה לסנטוריום לחולי ריאות. ב-17 באפריל הגיעה רחל לרופאה מומחית למחלות ריאות, שבדקה את יוסימה וקבעה, כי גורלה נחרץ וימיה ספורים.

כך מתארת רחל את יומה האחרון, ה-21 באפריל 1943, של ילדת הפלא, יוסימה פלדשו במסתור:

"מאחורי דלתות נעולות מבחוע, מאחורי חלונות מחופי וילאות, התחולל מחזה הפרידה האיום בין ההורים לבין בתם יחידתם. יוסימה הבינה שהיא נוטה למות. נפרדה מכולם. יחד עם משפחת פלדשו הסתתרה עוד קבוצת יהודים. אסור היה שמתוך הבית יישמע קול רם, בכי, אף לא רחש כלשהו...רק עם רדת הלילה, בחשכה, אפשר היה להוציא את גופתה של יוסימה. בעלי הבית דרשו להוציאה אל אגם שבסביבה, לקשור אליה אבן כבדה ולהטביעה. בקושי ניתן להשפיע עליהם שיסכימו לעריכת קבורה.

בלא ארון, באפלת הלילה, בגינה שמאחורי הבית, קברו את יוסימה. בפיז'אמה, בתוך רגבי האדמה הערטילאיים, מתחת לעץ צעיר, בבור צר. כדרך שילדים קוברים חתלתול אהוב, צפור מתה.²⁴

עם מותה של יוסימה איבדה האם את הרצון לחיות והיא נפטרה מספר ימים מאוחר יותר ונקברה ליד בתה.

²⁴ רחל אוירבך, בחוצות ורשה, עמ' 183

החיים בגטו על פי יומנו של ד"ר ראובן פלדשו

יומנו של ד"ר ראובן פלדשו נוגע בכל אחד ממרכיבי החיים בגטו ונותן תמונה חיה ואוטנטית על החיים בו. ניתן למצוא ביומן התייחסות לנושאים רבים, ביניהם: תמותה, קבורה, הברחות, פערים חברתיים והידרדרות מוסרית, פני הגטו, חיי תרבות, המרת דת, האינטליגנציה, יחסי יהודים פולנים, צילומים בגטו, מה ידעו בגטו על המצב בחזיתות ומתי? השמדה, האקציות מהגטו, התנגדות. בעמודים הבאים קטעים נבחרים מהיומן שמתייחסים לכל אחד מהנושאים שפורטו.

תמותה

18 במאי 1941

"המגיפה נתחזקה באופן נורא. מנהל מחלקת הבריאות של הקהילה, היועץ ד"ר מילקובסקי²⁵ מסר לי שהמגיפה אוכלת באופן נורא ולא רק בשכבות הקבצנים ובתושבי "הנקודות"²⁶, אלא עברה כבר לרחובות הראשיים, בעיקר האינטליגנציה. מה שגרוע יותר זהו הפארבינדקייט [קשר] שיש במגפה. מקרי המוות מתרבים. קומפליקציות נוראות באות כמעט תמיד בתור תוצאת הטיפוס, מה שלא קרה קודם לכן. עקרי הקומפליקציות הן: מת, דלקת- מת, פרזיז [שיתוק] ועוד. מקרי מחלות התווספו בפרופורציה 1:2 זאת כפול מאשר בחורף ומקרי מוות 1:6 שש פעמים יותר. כל מי שחולה כעת 50% מת הנהו. גם בשכבות שאין חוסכים בכסף ומושיטים לחולה כל עזרה דרושה: זריקות, סמים, טיפול ומאכל טוב ונבחר. הפרסקטיבה של חיים בתנאים הללו נעשית בכל רגע יותר צרה, כמעט שאין לך כבר אופן חיים, יש רק שעל צרצר, שכל פסיעה שאול"²⁷

קבורה

18 ביולי 1941

"כל אלה הנקברים מקבלים עוד קבר מיוחד, זוהי קבורה אריסטוקרטית. שונה הוא גורלם של אלה המתים ברחובות ובבתי הקבצנים, שאין ידם משגת לשלם שכר קבורה. למאות ביום מאספים אותם וקוברים אותם בקבר ענקי אחד. שש מאות עד אלף בקבר אחד. אומרים לי שהרבנות התירה קבורה זו מחוסר מקום ואפשרות. קברן-מכר, אקדמאי, העסוק בקבורת קברי-אחים אלה, מסר לי שמקברים אותם בבוקר השכם, לפי פקודת הרשות, בלי תכריכים כליל, כמעט, רק ליחידים ישנם תכריכי-ניר או פיסות ניר המכסים ערוותם.

²⁵ ד"ר ישראל מילקובסקי היה ראש מחלקת הבריאות ביוזנראט של גטו וארשה.

²⁶ תושבי הנקודות-כך נקראו האנשים שלא היו מסוגלים לעבוד והתכללו על חשבון הקהילה, רובם היו פליטים.

²⁷ שם, עמ' 122

שורה שלמה של עשרות מתים, אחד ליד השני, כמעט נזרקים הקברה, יען מפחדים לנגוע בהם. ואחרי שכבר מלאה זורים עליהם מעט אדמה, שופכים סיד ומתחילים שכבה שנייה זורים שוב שורת מתים, שוב אדמה, שוב סיד. היחידי שמשגיחים זוהי שלא יקברו נשים יחד עם גברים. קורה גם שבלשכה נמצאים שמות הנקברים ומספר הקבר המשותף. רצו גם לקשור לכל גוף טבלת עץ או טלאי, המכיל שמו ושם משפחתו, אבל הדבר לא הצליח מהרבה טעמים. וככה נקברים מתי-הרחוב, מתי הנקודה, המתים בבית-חולים, המתים בבית ה"עניים", שאין ידם משגת לשלם או שלא נשאר כבר מי שישלם בעלום שם. מבטיחים אותי, שטהרה נעשית לכולם כדון, אשרי המאמין.

נגשתי לקבר אחים אחד ורגש של אבדון-העם שעד כה לא הרגשתי בחזקה כזו פתאום תקפני, הנה לפני עיני לא גוסס וגווע, אלא נקבר עמי, נקבר ממש. ומה דמותו ותוארו?: עצמות, עור קמוט ונרפש, גידים נראים ובולטים ועל הכול אבעבועות, חבורות פצעים, זבים דם, דם מוקרש, התנפחויות, פיות פתוחים, טוענים, דורשים, צמאים צימאון אחרון, שנשם בריאות לרוב מראות על העוול ומשפט שנעשה לילידי-חולי אלה. "עוד יכולנו ללעוס" צועקות השיניים הבריאות, עוד לחנו בנו חי. עוד חיותנו לא נגמרה ואתם, אתם מנעתם מאיתנו המשך חיים והורדתם חיים אותנו שאולה. ועיניים, גפה של עיניים שונות: פקוחות, חצי פקוחות, מגורות נסגרות, סגורות צנומות, עיניים מטושטשות ומבטלות, תובעות וכבר גאולות גם יחד.

הוד-מעלתו המוות! גם זה ניקח מאיתנו. גם פה, שללנו מסגולה ומדבר הניתן לכל רוצח וכל נוכל. קבר, קבר!-הלא זה ירשה כל שונא לשונאו הנורא, למות, לחפור, לקבור, לזרה גל! גם זה נלקח ממתי-ישראל בגטו.

אבל כל זה כאפס נחשב למה שראיתי אחרי-כן. ע"י שער הכניסה בצד השאפעס [סככות] ששימשו בשנים כתיקון לאורווה, למחסנים, למכשירי-הגנן בבית החיים וכדומה, ארגנו כעת מקום אוסף למתים הכלליים ז.א. המתים הנאספים מהרחוב והנקודות מבתי העניים וכו' שאינם משלמים עבור קבורתם. פה, בשתי שאפעס "שוכנים" המתים הללו. אכן צדק המשורר שלנו: "אין טעם בחייהם כמו שאין טעם במיתתם" גם הקברנים ועובדי "חסד ואמת" וחברות-קבורה מתקשים לנגוע באומללים הללו, שרובם עוד לפני שנה, שנתיים היו אנשים אמידים, חשובים, בעלי-פרנסה ויכולת חלמו וחלמו, חנכו בנים ובנות, השתתפו בעבודות הציבור ולקחו חלק בכל מאורעות החיים. נלחמו לחיות ולעבוד את חי-הזעם בשעת-חירום וכח חזק מהם, החליפם לשרצים ושקצים, תועבה לבני-אדם ומוקצה לעצמם.

כל כמה רגעים נפתח שער בית-החיים, עגלה נכנסת, לה שני פועלים רתומים ומביאה את סחורתו, ששה עד שמונה מתים בעגלה אחת, פותחים שער השאפעס [סככה] והמה מריקים את העגלה, תופסים ארון ומהפכים אותו על פיו והמת נופל ארצה, נופל, שובר מפרקתו...נגשתי לשאפעס והדף בנחירי ריח רע כזה, שהוכרחתי לאטמם. הצצתי פנימה ואם בכל הזיתי תיארתי לי פעם בקראי ספרי מוסר ותאור התופת בספר הוראה ושערי קומה וכדו' עברה תמונה זו על כול.

כמה מאות מתים מעופשים, מנופחים, כמעט ערומים, שוכבים בפוזות משונות כמו שהפילם הקברנים אחד על-יד השני או על השני, יד ילד נתחבת לפה זקן, אבר זקן מכה בעיני ילד, על ידו אחור גבר משפשף פני גבר אחר. רגל של אחד תחובה לחזה של השני, אוזניים תחובות לפיות פתוחים של פגר אחר. ראש אחד בין ירכו של השני ואיזה מן אנדרלמוסיה של פוזות משונות מזעזעות ומורידות כל כבוד לא רק של האיש, אלא כבוד החיים, כבוד חיה, כבוד החיה הפשוטה. לא יתכן, שכלבים רעבים או חתולים מצורעים יזרקו באופן זה באשפה או בבית-הקברות שלהם. שוכבים באלכסון, בעיקום, אחד חצי יושב, השני נמתח, השלישי כמעט תולה באוויר, אחד שוכב בחצי גופו של השני וראשו נתלה למעלה. אחד נתחב בין שני שוכבים, שוכב הצידה, ראשו מתחת ראש שכנו ורגלו נתחבת לכף שכנו מעבר השני, בהונות-רגל מכוערות, מעופשות, שרפש זייעה שחורה נצמדו להם ברגעי-חיים האחרונים זוחלות לעיני המתים השוכבים ב"שורה" השנייה אחריהם. גם שיגעון ממחזה עיניים לא ירפא רואה שגם בת-עמי כזה. הר גועל כזה, ערימת-סריחה כזו לא יצמא שום שד.

לא לחינם באים בכל יום אופיצירים [קצינים] גרמנים ולפני שמקברים את הפגרים הללו, מצלמים את המחזות האלה. כל היום ולפעמים כמה ימים כשחסר זמן לקברנים, מאספים את ה"סחורה" הזו וזורקים אותה לקברים המשותפים. ולא קוברים בשביל מאות, כי כפי שמוסר לי כאן דמאי, ניגשים לחצוב קברים לאלפים כבר. רפורמה ראויה לתהילה. אכן הגענו בחיינו לטכניקה של מתנו.²⁸

הברחות

פברואר ארבעים ואחת

"חויץ מהשמוגל [המבריה] הגדול, המספק מזון לרבבות ומאות אלף, מתנהל שמוגל קטנטן, פשוטו כמשמעו, קטן ע"י קטנים. אמהות או הורים רעבים שולחים את ילדיהם המזוינים בסחורה קטנה, כעין זוטא שמשגיגים בגטו: שלייקס, חוטים, כפתורים, כלב לרחובות הפולנים, המה מסתובבים שמה כל היום, מוצאים לרוב פולנים בני לב, שקונים אצלם את סחורתיהם ומשלמים להם פי-כמה של ערכו ונותנים להם עוד מכלת, לחם, ירקות, חמאה וכדומה. הקטנים האלה מתאספים ע"י כל שער, מחכים שעות שלמות וכשרואים שע"י השער הג'נדרם תפוס בבדיקת דוקומנטים או עגלות, המה במחנה שלם עוברים ורצים לעבר השני. וככה גם לפנות ערב השובה. ופה, בשעת שובת ילדי-האומללים הללו אפשר להכיר את חיתיות הגרמנים וירידתם המוסרית נגרם ע"י הניצל שלהם. קורים ג'נדרמים, שעושים את עצמם כאילו נרגזים, מורידים את הרובה כאילו חפצים לירות בקטנים, מאיימים באצבעות, צועקים, נזפים ויוצאים בזה טהרת השער, שער הגטו. אבל לרוב מגיע סדיזמוס הפראים האלה למרום קיצם דווקא בשעת בריחת הילדים.

אף שהנהו עסוק ואין לו רגע זמן, אזי הוא מתפנה ותופס ילד אחד או שני ולעיני כל הקהל, אלפי אנשים משני עברי השער, מוריד להם את המכנסים ומתחיל להכות ברציחה כזו בקת-הרובה או בשוט שיללת הקטנים מזעזעת ומרעישה עולם. וגם כשעוזבו או בועט בו ולבסוף הגרוע מכל גרוע, פושט ממנו את כותנתו ומוציא משמה את שלל יומו, מה שהכין להביא לאימו או אביו או לאחותו הרעבים, כמה דקה²⁹ חמאה או חצי קילו לחם, זורו על האדמה ורומסו לעפר. ולמרות זאת עוד לא פסק אף ליום אותו שמוגל הקטן, דרך כל שער לויפן דורך [רצים] ילדים, בבוקר יוצאים ובערב שבים, יודעים המה מה מחכה להם כשיתפסו, אבל כוח הרעב שלהם, תמונות-רעב הוריהם ואחיהם חזק מכל רובה ומגף גרמני, אפילו הכי אכזרי. עשרות נתפסות בכל יום ומאות עוברות ומביאות להוריהם האומללים פרוסות-לחם לחלוקה לפעוטים, המחכים יום שלם לרגע שיבת אחיהם "המפרנס".³⁰

12 באפריל 1942

"המלחמה בשמוגל נכנסת לסטדיום [מימד, מצב] כה נורא שבטוחים שהם כעת יחניקוהו והגטו לא יקבל את מינימום הספקתו ויגווע בפנימו, בלי שיד רוצח תיגע בו באופן ישר. יספיק חודש, חודשיים בלי שמוגל והגטו יזין רק ממאכליה הספקה, היינו: שלוש פעמים 12 דקה לחם לחודש, 18 דקה סוכר לחודשיים, 12 דקה בשר לחצי שנה, 2 קופסאות גפרורים לחודש ואבקה לכביסה. אמת לזה עוד נוסף ק"ג ריבה עשויה מזפק או דבש-מלאכותי, דווקא לא רע, אבל לרוב חסר המצרך ונחלף [מוחלף] הוא בריבה.

²⁹ דקה-10 גרם

³⁰ שם, עמ' 61-62

אוכל כזה יחד עם כל המחסן והמלאי הנמצאים בגטו, מסוגלים לכלותינו במשך זמן קצר מאד. מצילי הגטו הם השמוגלרים, להם מגיע כבוד, להם ישירו המשוררים וכבר שרים כיום המנונים לפאנים [אדונים] והנה בהם נתן האליב [סכין] את עיניו ובחזקה פראית הורס וחותר תחתיהם. יורים ביום ובלילה, מי שנפגש ע"י החומות מעבר היהודי, רק, נורה. ובכל זאת ועל אף הכול השמוגל מתנהל. המשמר גודל ומשתפר אבל לא נפסק. אבל הנה המציאו השדים המצאה מסוכנת זו, שעלולה להפסיק את העבודה הזו.

המשמר בקיא כבר בכל מיני תלבושות וסימני הגרמנים, האוקראינים היונקים ליטאים ועוד ורק יראה ממרחק בכך חשוב וכבר אין סימן של תנועות ע"י החומות.

התחילו הגרמנים להתחפש בבגדים אזרחיים ויורים. אבל גם זה לא עזר, כי בראות המשמר איש זר הזהיר את חבריו ופסק הכול. והנה הלילה התחפשו הגרמנים כסבלים, סחבו כאילו שקים וכשניגשו קרוב לשמוגלרים היהודים, הדקו בהדק מכונת-הירייה שהייתה בשק והתחילו לירות עליהם ונהרגו הרבה שמוגלרים.

בחושך ובבהלה ששמוגל מתנהל קשה להבדיל ולבדוק כל סבל וכל מגיש סחורה. הטריק הזה עלול להרוס את עמדות השמוגל, כי יהרוס את יסודות האמון בין השמוגל לבין היהודים וחבריהם מעבר הפולני ואז כליה לנגד עינינו.³¹

מאי 1942

"הצבא הגרמני וגם ענפי האדמיניסטרציה השונים, זקוקים לפועלים והיות שהפולנים מסתתרים והנחטפים נשלחים לעבודה בפרוסיה, לחקלאות ותעשייה שמה, חסרות ידיים עובדות על המקום פה. ואף כי ע"פ שטח השדים היהודי טריף ונבזה הוא, בכל זאת מצאו הכשר להעסיקו בעבודותיהם... כמה אלפי יהודים שיוצאים בכל יום, בלויית חיל גרמני מזוין לעבודה מחוץ לגטו ובערב מובלים חזרה. רוב העסוקים מובא ממקומות רחוקים במוניות. והנה אותם הפועלים ממלאים כעת מקום השמוגלרים בארבעים עד חמישים אחוז. המה קונים שמה, ברחובות הפולנים, אף כי אסור להם להתרחק אפילו צעד אחד ממקום עבודתם, כי נפגש מחוץ לחומות נורה על המקום, סחורות שמביאים הפולנים עד למקום העבודה או שקונים בשעת ההליכה מסוחרים שונים. מחנויות שונות. סדרה מיוחדת היא וראויה לתיאור. יהודי זריזות אותם הפועלים שמספיקים לצאת מהבירה ובבחינת-מות ממש להשיג סחורות שונות, שהספיקו לקשור קשרים עם הפולנים והחוננים בדרכם לעבודה ולהשיג את המבוקש בערב. בשעת כניסה דרך שער-הגטו מתחיל האקט השני של הדרמה, היינו החיפושים. הג'נדרמים בודקים את הפועלים ומשאירים להם רק דקה תפוחי אדמה, 10 דקה חמאה.

³¹ שם, עמ' 262-263

השאר לוקחים מהם ועוד מענים אותם במכות-יד בקת ובמקלות. אבל לא לחינם שלח האל שוטרים יהודים לעולם והנה נקשר קשר ביניהם ומנהלי ה"פלאצאווקעס"³² בדיוק כמו שנקשר בזמנו ביניהם והשמוגלרים. וכבר בדרך שיבתם הביתה מקבל מפקד הפלוגה ידיעה, איזה ג'נדרם עומד בשער, באם משלנו או לא, היש משמר נוסף של אגנטים³³ וגסטאפו ועוד. ואם הדוחק פחותה, עוברת הפלוגה ובשעת-מעשה מעסיקים את הג'נדרם בעבודות-שונות, דוגמת אותם הצרכים שבשמוגל, ואם אי-אפשר לעבור, מחזיר המפקד את כל פלוגתו ונכנס דרך שער אחר. ואם בכל המקומות אי-אפשר, משאירים את הסחורה במחסנים כבר ידועים ומכניסים אותם ביום אחר או על ידי עצמוניות³⁴ גרמניות המובילות פועלים מפלצובקות אחרות.³⁵

פערים חברתיים והידרדרות מוסרית

מחצית דצמבר ארבעים

"הופעה מעניינת וחדשה בגטו שלנו! הנך עובר את הגטו לאורכו ולרוחבו ושני דברים קיצוניים ממש דוקרים בעיניים: רעב ושבע. מצד אחד גוועים ומתנפחים מרעב ומצד שני כרסים מלאים כל טוב. חנויות מפותמות אווזים לפסחים, שמן ושמן, תה אמיתי ויין וכל מה שידרוש ליבך. ותשאל חביבי מאין? מגין זה בא לגטו הסגור ומסוגר עושר כזה של קותלי-חזיר, חמאות, יינות משובחים ואפילו צימוקים וכל מיני פירות משובחים. הלא ידוע לנו, שדות הגטו, אותם ארגזי אשפה בכל חצר וכן גינות הגטו, העצים שהספיקו להתעטף עוד טרם נגדמו ונגדעו ע"י העניים להסקה, אינם נושאים פרי כה משובח ופרות הגטו, אלה שהוצאו מחוץ לחומות ע"פ פקודת הגרמנים, אינם מספקים חלב רענן וחמאה טרייה? ובכל זאת ישנו לרוב לסיפוק וכל יום טרי, כל יום חדש. זהו-שמוגל, פירושו מסחר בכל דבר אסור, בדרך אסורה, באופן אסור, ע"י אנשים שאסור להם להיפגש בעשותם איסור האיסורים, היינו משחדים את ראש הטומאה בעצמם את הג'נדרמים."³⁶

³² פלצובקות-קבוצות עבודה שהיו יוצאות בבוקר מהגטו לעבוד בצד "הארי" וחוזרות בערב לגטו.

³³ אגנטים-סוכני חרש.

³⁴ עצמוניות-משאיות

³⁵ שם, עמ' 272-273

³⁶ שם, עמ' 16

8.6.1941

ראובן פלדשו עורך תצפית על חלוקת לחם לרעבים ובעקבות כך כותב את הדברים הבאים ביומנו:

"אחרי החלוקה, שחלק הלחם נתבוסס ורוב התושבים התבוססו בדם, סיפר לנו המנהל שעלה בידו להכניס סדר בנקודה רק האלמנט של תושביו אינו טוב. מושחת מטבעו ואופיו משחת. מחויב הוא להכניס תיקונים שונים בחלוקה, כדי למנוע מסיביויזם [משבר/קרע]. עד כה נהוג היה שאמהות מקבלות לחם עבור ילדיהם והנה קרו מקרים שהאמהות אוכלות את לחם ילדיהם בלילה או בזמן אחר והילדים גועים מאפס פירור. אמת שרק שני מקרים כאלה קרו ואמת שמצב הילדים היה כזה, שכבר ישבו הזבובים על בשריהם הנפוחים ולא רצו לרדת, סימן מובהק שהבשר מנופח די צרכו וקרוב הוא כבר למיתה, אבל בכל זאת נגע הדבר עד ליבו וכעת יקבל כבר כל ילד לחוד את מנתו. ובמוחנו נתחב קלונם, לא יכולנו להכירו: אמהות אוכלות לחם ילדיהן?! לחם אחרון, אולי הפירור האחרון של גוזלן לפני המיתה. אמת, לא יציל כבר את הפירור את חיי הילד ברגע שכבר זבובים אינם זזים כשהנפיחות מתחת העיניים וסביבן כבר הנהו בחצר מלאך-המוות, מחכה כבר לתורו, רק שהמלאך הטוב הזה עסוק ואינו יכול עוד לפנות את חרמשו לקצור את חיי הילד הזה. אבל בכל זאת אם, אם עבריה המהוללת יידישע מאמא מוכרחה כבר להשלל מכל תוכה, אם היא מסוגלת ללעיסה כזו, לאכול את "פירור" הילד על ידו בגסיסתו, והוא הילד גווע בלי שיטעם טעם אותו "האושר" אליו התגעגע, אליו נשא ליבו וחלומו במשך הזמן האחרון של חייו.

...שלושם חלקו לחם ומרק. ובין היתר קבלה אישה אחת לחם ומרק עבור בעלה, שחולה במחלת-קיבה. אז התגנבה חיש האישה ואכלה את הלחם על המרק של בעלה. הלילה הוא מת מיסורי הקיבה וצעק ללחם, רצה עוד לטעום לפני מותו את טעם אותו העונג, שחסר לו עד כה. אמרו לאישה, שתתן לו את חלקו, לחם ומרק שלו, ענתה: לו כבר לא יועיל ממילא, כי גוסס הנהו. והנה נודע ברבים, שהיא אכלה את מנת בעלה, יען חשבה שלא יזדקק לזה, כי חולה הוא. התנפלו עליה הנשים ואחרי-כן הגברים, הכוה מכות רצח עד שהרגוה. ועוד הספיק הבעל הגוסס להספיד את אשתו, שמתה יום שלם לפניו. הוא גווע למחרת בערב, אחרי שהאכילוהו והשקוהו כי המלך חטף, חטף את האוכל, אבל טעם כבר לא הרגיש, מאוחר כבר היה, מאוחר מידי".³⁷

³⁷ שם, עמ' 129-130

פברואר 1942

"יצאתי היום בפרוותי המכסה את דלותי החוצה והנה עברה לפני אישה צעירה לבושה מלבוש עני אבל נקי וכל גופה ופניה מסוג זה, שמעוררים תאוות גבר ומכריחים אותו להסב את רגלו לעבר ההופעה הזו. הרגשתי בזה. נגשתי אליה, עמדה, הצצתי בה, היא לחשה לי: "אדוני, הנני רואה שאני מוצאת חן בעיניך, אבל איני מן המקצוע, אבל האכילני נא, האכילני חיש ואם תדרוש תשלום...גופי בבקשה, הנני בידך, אבל האכילני חיש. נכנס למסעדה הזו, מולנו"

תאוה-הלחם לפני תאוות-הבשר.³⁸

יום שבת 23.1.43

ראובן פלדשו חיפש כל דרך כדי לחלץ את אשתו ובתו מהגטו, אולם הוא חשש מהסגרתם ע"י פולנים ויהודים וכך הוא כותב ביומנו:

"השבוע חטפו יום יום לא פחות מ-60-120 יהודים בבתים פולנים והרגו אותם. ברחובות הפולנים נתארגנה קבוצת-יהודים מוסרים,³⁹ אומרים שבהנהלתו של גנצוויץ,⁴⁰ ביניהם מנגנת ושחקניות יהודיות שתפקידם לארוב ליהודים בעבר הפולני ולמסרם לנוצרים. וקציר רב להם. חוטפים בחשמליות, בבת-קפה, בבתים פרטיים הרבה ומוסרים אותם. ולאותו גן-עדן המסירה הנני רוצה לשלוח את אשתי וילדתי ואין לי אפשרות. ידוע אדע, שגורלם שמה רע ומר יהיה אבל שמה גם תקווה קיימת, אם לא יגלו אותן, יוכלו לחיות. מה אין אף שמץ של תקווה. ביום זה או ביום אחר יבואו ויגמרו כולנו. נתגונן, ייפול חלק מאיתנו, נהרג כמה ונמות מות גיבורים, אבל מנוס ומפלט אין, אין, אין...."⁴¹

³⁸ שם, עמ' 239-240

³⁹ מוסרים-יהודים שהסגירו יהודים כדי להציל את עצמם

⁴⁰ אברהם גנצוויץ-לפני המלחמה היה מורה עברי בבית ספר של רשת "תרבות" בעיירה קונין. גנצוויץ הגיע לגטו וארשה בשנת 1941 ויסד, בתמיכת הגסטאפו, "משרד למאבק נגד הפקעת מחירים", המשרד היה ברחוב לשנו 13. גנצוויץ ואנשיו היו בקשר מתמיד עם הגסטאפו ודיווחו לו על הנעשה בגטו. גנצוויץ נהרג ב-24 בנובמבר 1943 על ידי המחתרת היהודית.

⁴¹ שם, עמ' 601-602

פני הגטו

אמצע ספטמבר 1941

"גטו, גטו וארשה. מיתה ונשיקה. מצד אחד גוויעה, גסיסה, מגיפה, כנים, רעב, התנפחות, חטיפות, מחנות, מאסרים, דם פרנקנשטיין"⁴² ומצד שני בתי-קפה, זמרה, שירה, ריקוד, עגוב ואהבה. מי זה יתפסק ומי יחדור לעומק הפסיכולוגיה ההמונית הזו."⁴³

נובמבר 1941

"חורף שלישי. הננו נכנסים לחורף שלישי. והחורף הזה נראה חריף ורע מראה כבר סימנים של כעס וכפור שובר עצמות. בבוקר ברחוב כאילו איזה מכונת-רעידה מונענת אלפי אנשים: קבצנים הרועדים מקור, חצאי ערומים המנקשים בשיניים ומדברים בקול שבור, מבקשים בחצאי מילים. החורף השלישי, מי דמה זאת!..."

החורף השלישי. הפרספקטיבות של הגטו נוראות הן. כמעט הרוב ערום הוא, שכבת הבינוניים יורדת פלאות, שכבת האחרונים כבר גומרת לאט את שירת חייה. חיה רק השכבה העליונה המורכבת משמוגלרים, פקידי-האספקה לפקידים גבוהים של הקהילה ובמקצת של המשטרה. חי עוד חוג צר, מחסד החבילות הבאות מחוץ-לארץ. מרוסיה כבר פסקו לבוא חבילות מרגע התחלת הקרב. נכנסות עוד לגטו חבילות ע"י ידידים פולניים אבל גם המקור הזה הולך ומתדלדל. פורטוגליה, שדרכה באו כל החבילות, כבר אינה שולחת רק כעכים ותאנים מיובשות, דברים שלא יצליחו למכירה, במקום שקודם הביאה חבילה למקבלה כמה מאות זהוב, כי הוא מכר תיכף את תוכנה לשכבה הגבוהה, מביאה כעת חבילה עשרות זהובים ולפעמים גם זה לא. ובזמן האחרון עשו להם הגרמנים למנהג, שבאים פתאום לדואר העברי, בוחרים בכמה מאות חבילות והולכים להם. על סמך לקיחתם שאינה טעונה בדיקה והרשמה, לוקחים גם פקידי-הדואר כמה מאות חבילות ודווקא הכי טובות ונשאר המון קרח מכל הצדדים. אמת, הקהילה הוציאה כמה מפקידיה מהדואר ואפילו שמה אותם במאסר, אבל את הגרמנים לא שמה במאסר ואלה באים כל פעם יותר תדיר ולוקחים כאוות נפשם.

גם עזרת המוסדות יורדת מדי פעם מטה ביחס פרופורציונאלי הפוך למספר הפקידים. מקבלים אפילו חבילות בהן לחם-קיבר, דיסא ופרוסת-שומן, אחרי שנתייבש במחסנים. אבל גם בחלוקה הזו שוררת פרוטקציה נבזה, ההופכת את הנתונה לקללה, בלי סדר וקביעות, ככה שקשה לבנות עליו ולשעון עליו התקציב החודשי"⁴⁴

⁴² פרנקנשטיין-כינוי שניתן בגטו לג'נדרם גרמני, סדיסט שהרבה לרצוח יהודים ברחוב.

⁴³ שם, עמ' 181-182

⁴⁴ שם, עמ' 195-197

חיי תרבות

14.6.1941

"בעולם" סדום ועמורה ז.א. בגטו. חתונות, גטים, הריונות, קלובים, משחקים, נאומים, כאילו עולם כתיקונו. תמיד כשהנני עוזב את הנקודה, אותו סימן הצעקה של היהדות ויוצא הרחובה ופוגש שמה רבבות "קרובים" ושל בני-נקודה, אותם הקבצנים למיניהם, שמלאך-המוות ארגנם לפי שיטה גנוזה, ידועה רק לו. ורואה מאידך את בתי-הקפה, שומע את המוסיקה, השירה המתפרצת משמה הרחובה, עובר ע"י התיאטרונים ורואה בחלונות-ראוה את הפוטוסים [תמונות] של המשחקים. נכנס בערב בקלובים הנמצאים בביתנו, בדיוק כמו שנמצאים בבית, אז איני יודע במה להשתומם יותר, בויטליות [בחיות] של העם שלנו, שיכול ומסוגל לחיות בתנאים כאלה או בעומק האתיקה המעורה בנפש היהודי שסובל מצב כזה. איני יכול לתאר לי איך היה מגיב עם אחר. היה אולי גווע כבר מזמן. אולי, לא יתכן שהיה סובל תמונה כזו. הייתכן שלא היו חומסים רבבות עניים את החנויות מלאות כל-טוב, מלאות לחם וחסלוה בשודם. הייתכן שלא היו מתנפלים על הגבירים ובתייהם ושוללים מהם כל רכושם. את מי ומה יפחד? עונש מוות! היש מי יותר קרוב למות מהם?....

הסתדרויות-הנוער השונות למיניהן: השוה"צ, בית"ר, החלוצים השונים נתארגנו באולמות שונים. ואם כי כל עבודתם מתנהלת במחתרת, בלי רשות הרשות, פוריה היא ועשירה. החלוצים ארגנו סדנאות של תפירה, נגרות ועוד ובשבתות מתאספים ומטפלים בשאלות היהדות הנצחיות, מתמסרים ללמוד עברית, דנים בשאלת שיבת-ציון אחרי המלחמה. בצורתה שוב בא אזי צורך הרפורמה הסוציאלית העולמית בכלל ובחיי היהודים בפרט ועוד. השתתפותם בכמה "נשפים" כאלה: נשף פורים, אקדמיה, קק"ל וכדומה והשתוממתי למצב-הרוח ששלט שמה. חם ארצי-ישראלי: ממש שירים עבריים, טמפו, התלהבות והתמסרות ראויים להכרה וענוה אחרים.

נתחבתי לבין הדלת וחשבתי "אטלנטידה"⁴⁵ זו היא האטלנטידה האמיתית, בלי זוהמה ורפש, ממש מתכוננים לחיים וסביבם המוות, על הר-געש יושבים ברגע שהלוע כבר בוער ומתכוון להתז השמימה מיליוני קוב לבה, שתשרוף ערים וארצות, רוקדים סביב הלוע מחול החיים והשירה צעירים, צעירי-ישראל. מי זה לא יתפעל ויתלהב לכוח-האמונה וכוח-הרצון העזים הללו.

יצאתי משמה מהנשפים הללו, כטבול ברענן, כאילו שפכו עלי מקלחת חיים חדשים, מקלחת אמונה, שלא אלמן ישראל, נצחי הוא ולא יהרסוהו. סוף סוף יגיע ניצחון האיש על החיה וחלק גדול בניצחון הזה ישתייך לעם היהודי, היודע להוציא מפנימו יצורים כאלה כנוער שלנו, שאינו חת, אינו זע ואינו נסוג מחזית החיים והאנושיות, אפילו בעת חיות רודפות אותה ומבקשות לטרפו.⁴⁶

⁴⁵ אטלנטידה-מושג שמתאר את החיים הטובים ומתייחס לדרום אמריקה.

⁴⁶ שם, עמ' 131-132

10 אפריל 1942

"בעולמנו התרבותי כאילו לא קרה דבר. אדרבא, התפתח במידה שמגיע כבר לתקופת של לפני המלחמה. נוצרו חוגים וסוגים, חברות, סמינריונים, נערכים נשפים, חגיגות, הרצאות, אקדמיות, שעורים, רציטטות [הקראות], דקלומים, סטודיות [עיונים] לרוב ובטעם. אצל החלוצים מכל המינים, השומרים, הבית"רים, נוער-הבונד והשמאל, שלכל אחד כבר דירה משלו. נערכים נשפים ארצי-ישראליים, נשפי-שירה, קריאת סיפורים בציבור, שעורי-אקונומיה, סוציולוגיה, אקונומיה-פוליטית, מתווכחים על נושאים רציניים שונים, בנוגע לעתיד, לצורות-הבניין, למפלגות, להבדלים, לאמצעי-תיקון, גולה ומדינה, שלילת הגולה וההיפוך.

הסתדרות הפקידים עורכות הרצאות שונות על נושאים עיוניים, קונצרטים ממוסיקה קלאסית ועברית, הרצאות פילוסופיות שונות, אקדמיות לכבוד גדולי-ישראל, סופרים ומדינאים דגולים. נערכים עונגי-שבת בהרבה מקומות, שלוש סעודות...

נוכח הייתי באקדמית כל המקהלות, מין התחרות של כל המקהלות היהודיות בוארשה, כי פה נמצאים מנצחים מהרבה ערים, בעלי-שם ומסורת וכל אחד משתדל להראות את כוחו ולהעלות את מדרגת חניכיו. ונוכחתי שישנו כוח טמיר בעלום-שם, שמדריך את חיי האיש, ואפילו בלי ידיעתו והשתתפותו. כי הנה מעיני כל איש שהשתתף בקונצרט, נצצו זיקי פחד ודאגה לגורלו-המחר. מלבנות כל יצאו אנחות חרישיות. מצחי כולם חרושים קמטים ובכל קמט ספק-חיים....

והחיים התרבותיים כעת התפתחו באמת. לומדים הרבה והכול: שפות, מחקר, שירה. רבים חוגים אינטימיים, בעיקר בבתי-הגברים, בהם קוראים הסופרים שמספרם לא קטן בוארשה, יצירותיהם החדשות. בעיקר מצטיין ביצירות יצחק קצנלסון, נפש צעירה ורגישה לכל מאורע ולמתרחש בחיינו, התופס את החיים אין פלאד ראנטו [בשטף] ומדביקה למילה החולה ויוצר שירים, פואמות, בלדות מהמתרחש. גם יתר הסופרים הוציאו את פרי-עטם ומעניקים אוזני-שומעיהם ביצירותיהם החדשות. יצירות מרויל, קירמן⁴⁷, פרופס⁴⁸ ואחרים נקראות בנשפים ומעוררים התעמקות בדבר גורלנו וגעגעועינו לחופש וחיים חדשים, חיי יצירה פורייה בעתיד.

בעיקר רבה התנועה התרבותית בשדה הילד, כמה להקות ילדים, מקהלות, רקדניות, שחקניות מנהלות מידיים אומנות של פדגוגים-פדגוגיות מנוסות, מציגות בכל שבת ולפעמים גם בימות השבוע מחזות שונות, עורכות ריקודי-בלט, ריקודי-עם, אפילו רווי ילדותית נערכים בשביל הילדים ע"י מבוגרים. כמה כישרונות גאוניים נגלו כעת ונעשו לחביבות הילדים. הנה זמרת-קולורטורה אחת נפלאה לוסייה ציביק, שהשתתפה כמה פעמים יחד את ילדי האקדמיות שונות, רקדניות נפלאות, מדקלמות ועוד...

⁴⁷ יוסף קירמן-משורר שכתב בגטו וארשה ומצא את מותו באחד מהמחנות באזור לובלין בנובמבר 1943

⁴⁸ פרופס-פרופס, היה ערב המלחמה חברת מערכת עיתון "מומנט".

יצאתי מאקדמית הילדים. שמה ראיתי ילדים מלובשים מדים ובגדי-חג. כל אם הוציאה את דם תמציתה ופרוסת-לחם מפיה, שתלביש גם את "נחתה" שלא תתבייש מפני אחרים. ילדים מרוחצים, מסורקים, בסרטים ועניבות, דקלמו, שרו, רקדו וקהל-ילדים, גם כן מלובש ומרוחץ, מקשיב ומשתתף בסעודת-רוחם זו. והנה לפני ילד אחד, ילד מת, שוכב רגליו מקופלות, פניו נפוחות, גופו בחלקו שדוף, צנום מנשיכת הכינים ויתושים, מזוהם ומעורר גועל ועל אף הכול מכוסה במדבקה גדולה של "צענטוס"⁴⁹.

אירוניה, פרדוקס של הגטו בזמן האחרון חבל כבר על ניר-אריזה. רבו מספר המתים, ירד מספר הרוצים לתת ניר לכסותם, מכסים מת במדבקה, שמורידים מהקיר. ומדבקות ממדבקות שונות תולות שמה. מדבקות קהילה, שתינתן אבקה לכביסה בשלוש שפות: יהודית, גרמנית ופולנית... ומדבקות הקוראות לעזרת-חורף. ובין היתר מדבקות "צענטוס". במדבקה הזו דורשת "צענטוס" שיהודי הגטו ינדבו סכומים להצלת הילד ולקיים מוסדות צענטוס, היינו מטבחי-ילדים שלה, מקראות עם, ארוחות-ערב לילדים, חצי מושבות לילדים וכמה בתי-טיפול בילדים ובתור סיסמא ראשית, נראה בראש המדבקה הפתגם: "הכול לילד, ילדנו מוכרחים לחיות הם עתידנו ותקוותנו".

ובמדבקות הללו מכוסה הילד המת, הנקרש, הצנום, הנפוח, שמת בלי טעם לחם, בלי הבל החום, בלי לטעום רוח החיים של איש טבעי ושבע. ומכוסה הוא במדבקה "ילדנו מוכרחים לחיות"

אכן גדולה האירוניה של חיינו, פרדוקס של הגטו.⁵⁰

⁴⁹ צנטוס-"המרכז לעזרה לילדים ויתומים", רשת חינוך שהפעילה בתי יתומים ובתי-ספר בוארשה לפני המלחמה. בתקופת הגטו הפך הצנטוס לגוף המרכזי שטיפל בילדים בצורה מסודרת. לצנטוס היו כ-100 מוסדות סעד ובהם 25 אלף ילדים, בתי-יתומים-פנימיות, מעונות-יום ומטבחים שחלקו לילדים מעט אוכל.

⁵⁰ שם, עמ' 256-259

המרת דת

ספטמבר 1941

בגטו התפשטו שמועות על מגמת עלייה בכמות היהודים שממירים את דתם. ראובן פלדשו מספר, כי באחד הימים הוא ערך ביקור במנזר שברחוב לשנו עם עורך ה"מאמענט"⁵¹, נפתלי זילברברג. מטרת הביקור הייתה לראות האם יש בסיס לשמועות וכך הוא כותב ביומנו: "והנה מה שראינו עבר כל המדומה והמצופה... פגשנו בכומר אחד והוא מסר שכרגע אינם מקבלים יותר, כי אין מקום. הוא גם מסר שלו הייתה אפשרות, הייתה כל האינטליגנציה ואפילו מחוגי-הסוחרים ודלת העם עוברת לנוצרות... ביקרנו בגן הנחמד של המנזר. מאות אמהות יהודיות מנענעות את ילדיהן בעגלותיהן דווקא פה. אחרי שקיבלו רישיון מיוחד ומחכות לתורן לעבור את מחננו.

עדי הגן נתנו ריח. הילדים ישנו. האמהות קראו ספרים. ממרחק, בחור ראינו ראשים יהודיים מקשיבים לקול הלקטור הנוצרי. עמדנו שנינו כתקועים נפעמים, נדהמים ממראה-עין. היהדות בורחת בדרך כל החורים שרק מוצאת...

רצינו לבקר בקורסים פנימה, לא הרשו לנו. זרים אינם נחוצים כעת בכלל. אין מקום לשום ביקורים והתוודעות, הסביר לנו הכומר הצעיר, שיצא אלינו אחרי ששמע שבני-עט אנחנו. הוא גם באר לנו, שבשעת סכנה כולם רצים למנזר, לאם, והיא אדרבא הייתה מכניסה את כולם תחת כנפיה, אבל מאידך מפחדת היא מפני כבשים משתקים שלא יקלקלו את כל העדר ושוב אינה מאמינה באמת האינטנציות [הכוונות] וההתמסרות של היהודים הבאים דווקא כעת לחיק הנצרות. אחרי אלפי שנים חפשו הנוצרים לגאול את נפשותיהם והתעקשו, רצים כעת לגאולה, אזי מוצאים הרבה דופי בכניסה כזו. מספרים לא רצה הוא למסור לנו רק אמר, ששני פרפיות⁵² בגטו מלאות קורסים עד אפס מקום ואינם מקבלים יותר. שאלנוהו, אם המנזר יעשה מה לטובת המשומדים אצל הרשות, הסביר שלטובת המשומדים מאז⁵³, אולי תתחיל פעולה, אבל לא לטובת המשומדים כעת, שכל אמונתם היא הבריחה והפחד. בתור נוצרי ובתור פולני מתייחס הוא בשלילה לתורת-הגזע, אבל מוכרח הוא להודות, שהדם היהודי טעון טהרה מעולה, שטרם יוכלו להכניסה לקדושת המנזר ואולי בכלל לא יוכלו להכניס את כולם. הוא מסר שהדתיות וההתלהבות של הנוצרים החדשים היא גדולה מאד ומקשיבים המה למיטב בכל יום ובעיקר ביום א' וחגים ברצינות וריכוז רב. אבל זוהי התלהבות נאפיטיים⁵⁴ ובחצי-פה ובגמגום באר שליהודים בכלל נחוץ

⁵¹ דער מאמענט (הרגע)-עיתון ביידיש, נוסד בשנת 1910 ע"י נוח פרילוצקי. המאמענט היה עיתון בעל נטיות א-פוליטיות והזדהה עם הזרם הפאליקיסטי ביהדות פולין, זרם שדגל בהשתלבות בחברה הפולנית. לימים הפך העיתון לפרו-רביזיוניסטי ואז כתבו בו גם זאב ז'בוטינסקי ואורי צבי גרינברג.

⁵² פרפיות-אגד של מתפללים נוצרים.

⁵³ הכוונה למשומדים הותיקים

⁵⁴ צ"ל גיאופיטים-כת נוצרית

להתייחס בחשד דווקא בענייני דת ואמונה, כי משוללים רגש והאמונה והאטאיסטים הלוחמים
המה דווקא היהודים.⁵⁵

יום כיפור 1941

"עשיר הוא הגטו ואם יקום פעם סופר וירצה לספר קורותיו או לצייר, לתאר מחזותיו, ימצא שלל
כזה, שעד כה לא הוציאו שום חלק בעולם במידה כה גדולה ומגוונת. הנה נודע לנו שבמנזר
שברחובנו התפוצץ הלב ובמשומד חדש דווקא בשעת תפילת-ערב בצעקו בניגון "פתח לנו שער
לדופקי בשער כי פנה היום". שכניו שהתפללו יחד איתו מסרו, שכל היום מבלבל היה, כל צלצול
פעמון המנזר הרעידו. כמה פעמים אטם אוזניו לא לשמוע. בבוקר בשעת המיסה התעלף ושכנה
שמעה שלחש תפילה עברית "ונתנה תוקף קדושת היום". אחרי המיסה יצא והסתכל ארוכות
ביהודים שהלכו להנפש בשעת הפסקת-התפילה ואמר אפילו "גוט יום טוב" לכמה מכרים. לפנות
ערב כבר לא שלט בעצמו. נפל על ברכיו, צעק, בכה, נרדם עד ששכניו העירו את ליבו שאינו
נמצא בבית-הכנסת. ביקש את סליחתם. שתק ואחרי רגע שוב התחיל לזמזם בניגונים עבריים.
שכנה אחת הודיעה למתפללים, שיוציאו את האפיקורוס הזה, מחלל את קדושת המנזר בניגון
יהודי. והמה דווקא באו הנה ביום-כיפור כדי לשכוח ולהשקיט את דמת-הלב הקולח ושוקק בפנים.
המתפללים בקשו שתירגע, נענעו ראש לאומלל ובעיני הרבה נצנצו דמעות, דמעות זיכרון יום-הדין
בעברם, בילדותם, בחייהם. וכשגמרו את התפילה וכבר התעתדו לצאת, התרומם פתאום הזקן
ובצעקה "פתח לנו שער" התחיל להכות "על חטא", נתמתח פתאום, נתגבש, עיני פתח לרוחה,
הלב פקע התפוצץ, נפל, מת."⁵⁶

האינטליגנציה

פברואר 1942

"ברחוב ארלא פתחו קלוב גדול, מין טיי-האלע [בית תה] רק ליחידי סגולה משכבות האינטליגנציה
באולם הגדול ובעיקר באולם הקטן הסמוך לו מגישים לנרשמים בכל בוקר תה וחתיכת לחם
מרוחה בריבה או חמאה. לא כל אחד שבא להירשם שמה בתור חבר נתקבל. קומיסיות [ועדות]
שוונות בודקות את ערכו, עברו, עתידו, כן בעיקר עתידו, מה שיבוא ולמי יביא תועלת. ונתהווה
שמה שולחנות: שולחן סופרים, שולחן ציירים, פסלים, פסנתרנים ושחקנים. ישנם כאלה
שיושבים שמה כל היום. בבוקר אוכלים ונשארים שמה עד הצהריים. בצהריים מתחילה ריצה
למטבחים שונים בדבר מרק. אחרי הצהריים שוב ארלא ובעד כמה פרוטות אפשר לקבל שמה קפה
חצי-שחור, מובן בלי סוכר ובלו קפה, אבל משקה שחור נמצא הכוס.

⁵⁵ שם, עמ' 182-184

⁵⁶ שם, עמ' 195

ומגיש אותו חבר, חצי שעה או שעה אחרי שהזמנת, אם רק ישנו פחם בקלוב או אם התנור לא פקע במשך היום, ועל כוס הקפה הנך יושב, מתמתח ומתפלסף. סופר נגש לשולחן של צייר ופסל, או לשחקן, מחליפים זה עם זה דברי פוליטיקה ותכניות.

ראשי המדברים: צייר-דקורטור וינטרויב, הפסל אסטשגה, המנצח פורמנסקי והמורה ליפמן-יושבים שם ימים שלמים, כותבים, מספרים, שומעים ומבטלים זמנם כאחת.

באטמוספירה זו נולדה תוכניתנו, ליצור קואופרטיב-עבודה לאינטליגנציה, לשכבה הזו שלא תצליח לשום עבודה, חוץ מאלה שכבר משמשים פקידים במוסדות שונים. התווכחנו על ריבוי האנשים והצורך בהחלפה של מקצוע והחלטנו לא לחכות עד אחרי המלחמה ואז לעבור לשכבת עבודה, אלא דווקא כעת, בשעת חירום, אספנו 110 חתימות עיבדנו תזכיר ותקנון והתחלנו בפעולה. בתזכיר בארנו שישנם מקצועות שגם אינטליגנטים בנקל ימלאו אותן: כריכה, עשית קופסאות שונות, נגרות אומנותית כעין צעצועי-ילדים, ציור לפעוטות וספרי ילדים ועוד ועוד. היות שנמצאים כמה מומחים בינינו, בטוחים הננו שהדבר יצליח.

פנינו למוסדות שיתנו לנו מקום לעבודה חומר לעבודה ויבטיחו לנו קבלת סחורותינו. בנוגע לשיווק הפנו אותנו לסוחרים ובעלי-מלאכה שונים והנה הבטיחו לנו בעלי-המלאכה שיש להם הרבה הזמנות מחוגי הגרמנים לתת לנו מעט עבודה, חסר רק מקום וחומר. מנהלי המוסדות גיטרמן וגוזיק מתלהבים ממש מהדבר ומבטיחים כל עזרה, כי בקהילה מביטים בעין יפה על הדבר.⁵⁷

יחסי יהודים פולנים

24.8.1941

"יחסי ליהודים מתגרע מיום ליום, הרדיפות והנגישות אינן פוסקות, הרעב גודל, המגיפה אוכלת כשאול ומתחילים כעת הפולנים בעיקר החלק הנאור שלהם, האינטליגנט והפועל להראות סמני השתתפותם בצער ויחס אנושי. המסחר בין היהודים והפולנים מתהדק, לא רק בחוגי השמוגלרים, אלא גם בחוגים אחרים. על-יד בית המשפט ברחובנו עוברים אלפים פולנים ביום ואלפי יהודים הבאים שמה למשרדים מביאים ומקבלים כל מה שאפשר. גם מספר העזרה הכספית המושטת ליהודים ע"י מכריהם הפולנים וחבילות מזון לאינטליגנטים מתרבה ומראה שסוף סוף לא שרף רעל האנטישמיות שחזק בפולניה מעודה, את ניצוץ האנושיות והלב הטוב של הפולני, שטוב הוא מטבעו ויחס אנושי לו לכל מצטער ונצרך.

⁵⁷ שם, עמ' 218-219

אפילו האנטישמים המושבעים ענדק⁵⁸ ונארא⁵⁹ גם הם שינו יחסם לטובה, אדרבא, הם חוזרים ומסבירים: "הננו אנטישמים וחושבים שמקומם של היהודים אינו בארצנו, אבל לא באמצעים כאלה רצוננו להעבירם מפה ע"י רצח, הרג ושחיטה. וכי אלה אמצעים אנושיים בתקופתנו אנו. רצוננו להסיר את היהודים מכל השפעה בחיינו אנו ולהוציאם מהארץ ע"י הגירה המונית או אמצעים דומים. אמת שהכרחנו מדי זמן לזמן להשתמש באמצעי לחץ כפוגרום, אבל ראשיתו אכל פוגרום שלנו מקסימום חצי מנין יהודים ושנית היה האמצעי האחרון לפקוח את עיני יתר המפלגות הפולניות על סכנת היהודים ובעיקר שימש אזהרה ליהודים גופא, שיתחילו לטפל בגורלם ולהבין שמקומם הלאה מפה, שעליהם לחפש ארץ אחרת ודרך אחרת, כי היהודים התעקשו וחשבו שארצנו-ארצם. הפוגרום שימש סיגול, פעמון-אליארם [פעמון אזהרה], אבל לא היה אמצעי-מימוש של דרכנו.

מוכרחים להודות שמשתדלים המה כעת, ברובם, כי חלק נרתם למרכבת הגרמנים ועוזר להם בכל, להקל עלינו בתור פקידים במוסדות המים, החשמל, האדהקנליזציה [ביוב] ועוד והן בתור שליחים ומקשרים של הגטו ברחובות הפולנים.⁶⁰

אמצע ספטמבר 1941

"רבים מקרי היחס הנאות והאנושי בחוגי הפולנים נדמה כאילו חפצו בזה לגמול לנו כעין פיצוי עבור יחסם הקר והזר בשנים הראשונות של המלחמה. יש ואמרים ששינוי היחס הוא השפעת-חץ. בני המפלגות קבלו הוראות מהנהגותיהם שיתייחסו ליהודים כלאזרחי שלום. ראשית-כל אין אנו מכירים בחוקי-הגזע ושנית כל הנם שונאי המשטר הגרמני ושונאי שונאינו הם אויבנו. מספר היהודים העובדים ומשתתפים במפלגות עולה בזמן האחרון ונעשה די גדול בכמות ואיכות."⁶¹

⁵⁸ אנדקים-"מפלגה לאומית דמוקרטית", מפלגה ימנית בעלת גוון אנטישמי, המפלגה נוסדה על ידי רומן דמובסקי.

⁵⁹ נארא (Nara) מפלגה לאומנית רדיקאלית ואנטישמית.

⁶⁰ שם, עמ' 170-171

⁶¹ שם, עמ' 182

צילומים בגטו⁶²

יוני 1942

"מגרמניה באה להקה-ארטיסטים, טכניקים, מהנדסים, פוטוגרפים, רזיסורים [מחזאים] פנו לקהילה שתאפשר להם לצלם את כל חיי היהודים בגטו... והביאו רשימת תמונות, שהקהילה מוכרחה להכין עבורם. אז כל עיור ומוכה סנוורים ראה, שדברים בגו. על הקהילה להכין: ברית מילה, חופה וקידושין, שבת וחג, מלוה מלכה. מחזות בתיאטרונים יהודים, מרק ב"נקודה", קבורת מתים, הצלת-חולים, חיי בית-החולים, חיי הפקידים בבתיהם, עבודת השמוגלרים ועוד ועוד מספר רב של תמונות ובעיקר דרישת תמונות כאלה. שבת בבית-הכנסת ומאיך בית-החיים, חיי הגבירים בבתיהם, הראה על כוונה מיוחדת ובלטת."⁶³

יוני 1942

"צלמו חתונות, לוויות, מחלות, פלירטים, משמר בשער-הגטו, יריות הג'נדרמים באוויר להבריה את הערב-רב. צלמו ריקשות, צלמו מילות, כהן-הלר⁶⁴, מאות אנשים משתחקים אחד בשני בקיצור כל מה שמצאו מגועל ומכוער הכניסו בפילם, בלי להראות אף פעם את הגורם הראשי שהכריח על חצי מיליון אנשים לחיות בכמה רחובות, מוקפים חומה, בלי אוויר לנשימה, בלי גן, בלי עץ, בלי מגרש. נחת מיוחדת שאבו בצלמם את "ולובקות"⁶⁵ הידועות בוארשה, מקום מסחר בבגדים ישנים, מסמרטוטים. צוו לכל מוכרת וקונה להרים את ה"סחורה", כותנת או תחתונים מאיזה מת ברחוב מגועלים בדם וזיעה, מלאים כתמים וכינים, פרעושים, פשפשים ומוגלה, שיצאה מהשלפוחיות השונות. הקונה הוכרחה להסתכל ב"סחורה" הזו מכל עבר, לחפש אחרת, טובה הימנה ולעמוד על המקח בצעקה, בידיים עד למכות ממש, מריטת-שערות וכדומה.

וכל זה כלום עדין לעומת נבזות פשוטה, שעשו בני-הקולטורה הללו. ברצונם להראות על האכזוטיקה ותאוותניות השוכנים בכל יהודי ואפילו או דווקא ביהודים אדוקים בעלי פאות וזקן, דווקא בשעת הריטואלית. בחרו למטרה זו "מקווה" עתיקה, שכבר אינם משתמשים בה והשוכנת ברחוב מורנוביקה. למקווה זו גרשו כשני מניינים יהודים, בחרו בכרסניים בעלי-זקן יפה ופאות. שמה צוום להתפשט ערום ולהיטבל במקווה.

⁶² בחודש מאי 1942 הגיע צוות צילום של משרד התעמולה הגרמני כדי לצלם את החיים בגטו וארשה כחלק מהכנת דעת הקהל בגרמניה לקראת חיסול הגטו.

⁶³ שם, עמ' 290-291

⁶⁴ כהן-הלר היו שני יהודים ששימשו כסוכני גסטאפו.

⁶⁵ וולובקה-שוק למכירת חפצים ישנים.

ויחד איתם גרשו למקווה כמה נשים, דווקא צעירות ויפות וגם הן הוכרחו להיכנס עירומות למקווה ולהיטבל יחד עם הגברים, אחרי כן יצאו הנשים, הגברים השכיבו אותן על השולחנות והתחילו לעשות להן "מסז" עפ"י פקודת הרזיסר [מחזאי] שהכה מכות-רצח עבור אי-צייטנות.

"מסז" נעשה בעיקר בשכונות מקומות התאוה באישה ועוד הופקד על האישה לשמו ולהראות סימני-תענוג ממסז' זה. והזקנים בעלי הפאות והזקן הכרחו זיך באלעקן [להתלקק] מתאוה. אחרי המסז' הכריחו זוגות להיכנס לחדר שני, כאילו להמשך. במקרה לא צלמו את החדר השני... זהו תמונת מקווה ישראל, מקום היהודים מתרחצים וטובלים לפני תפילות. שיהודי אחד אבד את עצמו לדעת ושתי נשים חלו ואחת ירדה מדעת, לא מסר הרזיסר בפילם-האמת הזו.

אכזוטיקה וגרוטסקא, שזורות באופן אומנותי-טבעי בניצול כל הזוהמה וכל הרפש, שנצטבר בגטו לרגלי רצונות של השד הראשי, זהו תוכן הפילם. ה"אמיתי" מחיי היהודים, המשקף את חייהם "הטבעיים" והיום-יומיים של העם הזה, של הגזע הזה."⁶⁶

צילום תעמולה גרמני המציג יהודים מבליים במועדון לילה בגטו

⁶⁶ שם, עמ' 305-306

מה ידעו בגטו על המצב בחזיתות ומתי?

הגרמנים פעלו לבידוד הגטאות מכל מידע חיצוני. נשאלת השאלה מה ידעו בגטו ומתי בנוגע להתקדמות המלחמה ומהמצב בחזיתות ובנוגע להשמדה? (על כך בהמשך)

חמש-עשרה ביולי 1941

"טרור נורא התחיל. מאסרים. מהשוק הוציאו את כולם והרגום. אומרים בקשר עם המלחמה ברוסיה. יצא הצבא לחזית, אזי הגסטאפו מראה שיש להם כח די משלה."⁶⁷

שמונה-עשר ביולי 1941

"האטמוספירה מתעבה. מדברים על קרב בין גרמניה ורוסיה. חיילים לרבבות בעיר. עוברים, נוסעים, מובילים. רוגז שולט בעיר כולה."⁶⁸

ינואר 1942

"הכפור גודל ובתור תוספת לצער באו גם הידיעות מהחזית אפריקה, שחממה אותנו בקרני-ניצחונותיה והאירה חושך חיינו בברק המהלומה שהיא מחלקת לאיטלקים והגרמנים גם יחד..."

"אני לא האמנתי בפרוץ המלחמה, יען שחשבתי את היטלר לגאון ובתור גאון ידע שינצח במלחמה. והנה כעת הופך הוא גם את השיטה הזו על פיה. הוא גאון הגאונים, יצא במלחמה יען ידע שינצח. בכל זאת ניחש לבי, שינחול מפלה אנושה בתור פוליטיקאי, מארגן ומצביא יישאר הוא לשם ותפארת בהיסטורית האנושית. אבל לכינוי גאון לא יגיע, מפני שיצא למלחמה ולא חזה מראש, שלמרות כל ניצחונותיו האסטרטגיים ינחול מפלה כללית.

⁶⁷ שם, עמ' 138

⁶⁸ שם, עמ' 138

אנגליה ואמריקה וכעת רוסיה הן כוחות שיכניעו את העולם, האמת גדולה היא האינטריגה בין רוסיה ואנטנט [?] וחוסר הושטת עזרה לרוסיה מצד האליאנס [בעלות-הברית] מוצא בודאי את נימוקו בדרישת הבטחות שונות, בעיקר בנוגע למשטר ברוסיה מה שהיא מתחמקת לחלק, אבל סוף סוף תמצא השלישייה הזו לשון משותפת והטוטון ינוצח. ולו היה גאון היה חוזה זאת מראש. לכן אין כינוי גאון הולם אותו, אף כי לא רחוק הוא ממנו ובמובן ארגוני אפילו ראוי לו.⁶⁹

פברואר 1942

"מדברים על דבר כניסת אמריקה למלחמה וכבר מתמלא לבנו נחת, כי כידוע אמריקה נכנסת למלחמה בשלב האחרון וכניסתה סימן טוב לגמר מהיר הוא, אבל מאידך מסרו בשם גרמנים שונים שמנהלים משא ומתן עם יהודים, שבהיכנס אמריקה למלחמה צופה כליה ליהודים. המעצור היחידי העומד בדרך היטלר להגשמת הרעיון שלו, כלית היהודים. הנה אמריקה הניטראלית למרות כל נביחתו נגדה, הוא מפחד מפניה והיה רוצה לראותה במצב ניטרלי, אם תשנה את מצבה, ראש וראשונה אבוי לנו. מי יגן עלינו ואפילו באוטוריטה [בסמכות] של שתיקה, באוטוריטה של עד המביט מרחוק. אז אמריקה לא תהיה כבר עד המביט, אלא שונא ישר ולהתייחס לשונאים היטלר יודע מכבר."⁷⁰

השמדה

10 מרץ 1942

"שוב ילדים. מגיעות שמועות עמומות, אבל ודאיות וחוזרות תכופות בלי הרף. ילדים נטבחים בהמוניהם. ילדים עד עשר. ע"י לודז' נטבח המון הפעוטים הללו. מלודז' גופא הוציאו הרבה טרנספורטים של אנשים והובילום לכיוונים שונים ואין איש יודע לאן. גם ילדים הוצאו בסכום [בכמות גדולה] רב והנוצרים הגרים בסביבת לודז' מוסרים שנטבחו כללית לאלפים. מוסרים פרטים, אבל הלב נקדש מפחד לחזור עליהם. איך זה עלה השמימה קול-טבח של אלפי עוללים שנשחטו ושנחנקו ושעותם הרגזה, הבהילה, הפחידה את יושבי הסביבה."⁷¹

⁶⁹ שם, עמ' 208

⁷⁰ שם, עמ' 224-225

⁷¹ שם, עמ' 244

26 מרץ 1942

"בא פולני ומסר שבגומבין⁷² כבר "החניקו" חצי העיר וחצי השנייה תחנק השבוע. תחנונים ובקשות מצד אחד ומטמון וי"ש מצד שני, פתחו את הנוצרי ומסר שבזמן האחרון התחילו הגרמנים בכל עיירות לחנק את היהודים. באה לעיירה פלוגה מיוחדת של הס.ס. ששמה "פארניכטונגס-קומנדו דער יודן". רושמים את היהודים, מוציאים אותם מחוץ לעיר בקרונות מיוחדים, בעצמוניות או מרכזים אותם בבתים, בחורבות ושמה מחניקים אותם פשוט בגזים.

שום ברנש לא יאמין לפנטסיות כזו וגם אנו הטלנו ספק. אבל הלב תסס, התחלנו לבדוק, נשלח פולני מיוחד לשמה, להיוודע. בינתיים התחילו הגרמנים פה ללחוש, שהיטלר ניגש לממש את איומו שהזהיר, שבהיכנס אמריקה למלחמה ויכלה ישראל מאירופה.

שב הנוצרי ומה שסיפר עלה על כל מה שאוזן-איש מסוגלת לקלוט. כל מה שאמר הפולני הקודם אמת הנהו. לכל עיירה באה הקומנדו 20-30 שקצים צעירים, בלילה או בבוקר השכם, מגרשים את כל היהודים השוקה, אנשים, נשים וטף. זקן חולה או מפגר יורים על המקום, השאר נטען על מכוניות ומובל מחוץ לעיר, ראשונה חשבו שמובילים אותם לעבודה או למחוז אחר, אבל כעת שכרו ע"י גומבין הרבה אנשים לעבודה, חפרו קברים ענקיים ושמה משליכים את גוויות המומתים.

על דבר אופן ההמתה מגיעות ידיעות שונות. יש אומרים שנורים ע"י מכוונות-ירייה, אבל רוב אומר ע"י גזים. האיכרים בסביבת גומבין ששמה נכרת אותו הקבר הענקי לאלפים ואולי לרבבות, מספרים ששומעים קשקוש עצמוניות המובילות את היהודים ואחרי-כן רואים עשן, כאילו אד יוצא מהעצמוניות. שומעים דפיקות וקשקוש, לעיתים רק יריות ואחר-כן שקט. בעיר גומבין בהלה נוראה. הגרמנים המקומיים אומרים שהנם חסרי-אונים, מנסים להתנצל שהפקודה באה מברלין ואין שום אפשרות הצלה. בדרך-סוד הודו שמשמשים בגזים, היינו הצבא מנסה את כוחם של גזים שונים על היהודים לראות את השפעתם.⁷³

⁷² Gabin-נמצאת כ-85 ק"מ מערבית לוארשה

⁷³ שם, עמ' 250-251

28 מרץ 1942

"מגיעות שוב ידיעות מחרידות, אינן פוסקות. כעת מכיוון אחד-מחלמנא [חלמנו]. שמה נעשה איזה כבשן לרבות." ⁷⁴

14 אפריל 1942

"ברח יהודי מחלמנא [חלמנו], עד ראייה. התחילו מוסרים בשמו פרטים מהנעשה שמה במקום-החניקה. בלבדורטוריון [מעבדה] ההם של ההונים. עלה בידי לראותו פנים אל פנים. היות שקרוב הוא של הלודז'אי הגר בביתנו הוא השיג עבורי "ראיון" אצלו. לבוא למקום המיועד פחד. בכלל חי הוא בבהלה נוראה ואינו מאמין שעדיין חיי הוא ובכלל אינו מאמין שחיים עוד אנשים-יהודים בעולם ומסתובבים והולכים, מטיילים, סועדים, יושבי בבת-קפה ואפילו מקשיבים לקונצרטים." ⁷⁵

יוני 1942

"בינתיים מגיעות שמועות, אחת אחת, רעות ומבהילות. שמועות המאשרות את פחדנו הכי גדול, העוברות על כל הפנטסיה שלנו. שמועות על הרס שלם והרס ממש. מוציאים מעיירות רבע עיירה, חציה ולפעמים כולה ומסלקים אותה באופנים שונים. יורים בהם, טובעים ביאורות, שולחים למקומות שונים ונעלמים." ⁷⁶

יוני 1942

"מתקרב, מתקרבים צעדי מלאך-המוות, מקיפים אותנו מכל עבר וצד. כבר מזמן הגיעו שמועות שבלובלין, עיר ואם בישראל, נעשים מעשים תעתועים ביהודים-הורגים, מעבירים אותם, מכניסים במחנות, במידנק המפורסם. השבוע נעשו השמועות מגובשות יותר ולמרות אי-אפשרות קשר בין הגטו שלנו ללובלין התקדרו בכל זאת ענני השמועות, נעשו שחורות ומבהילות. מדברים על אלפים נהרגים, מתים, נרצחים בעיר, מחוץ לעיר." ⁷⁷

⁷⁴ שם, עמ' 252

⁷⁵ שם, עמ' 264

⁷⁶ שם, עמ' 292

⁷⁷ שם, עמ' 295

יום ד' 26/8 1942

"הרכבים הפולנים הנוסעים בכיוון מלקיניה הודיעו שעוד לא ראו אף טרנספורט אחד של יהודים, שיסע ממלקיניה למזרח. כולם נשארים שמה וודאי נגמרים שמה. אחדים מסרו אפילו ששמעו כעין צעקות מתחנה ע"י מלקיניה טרבלינקי שמה. צעקה המונית, זעקת-אימה לפני מות. ויש גם ששמעו יריות תותחים קטנים, בהם גמרו את כולם שמה. ניסו פולנים אחדים לגשת ונורו."⁷⁸

יום ה' 27/8 1942

"בלילה מסר לי חברי, נגר-אומן ובפיו בשורה נוראה. הנחטפים אינם נשלחים למזרח לעבודה. כל זה שקר וכזב וצחוק ומרמה. המה "נגמרים" בטרבלינקה, כמה תחנות לפני מלקיניה. שמה נוצר מחנה-עונש וכל הנכנס שוב אינו יוצא. קשה לדעת באיזה אופן גומרים אותם. יש אומרים שגברים בריאים חיים ועובדים והנשים והילדים נגמרים, אבל יש לפקפק גם בזה. אחת ודאי הוא אין מזרח ואין עבודה. לישראלים יש רק מחנה ומחנה מות הנהו. אף כי סודותיו סתומים עדיין."⁷⁹

1942 10/11

"תתרכזו חביבי, אל תתפזרו! אל תתקרב למקום הזה בשעת אכילה ושתייה ולא לפני השינה. אטום אוזניים שלא יגיעו אליהן צליל זר ורחוק, פקח עיניים לרוחה, פתח תאי ליבך, צווה לדמך שיעמוד, יקשיב, יקשיב, יקשיב ויקשיב לשטף-נצח של הרצח הגדול בעמים ובעולם. יכה לבך גלים ומשברים, זיעה תכסה פניך וכאב ישים קץ בנשמתך, כאב שידרוש, יתבע, יחוס, יעזור, יקום ויצור. יצור איש חדש ממך ואתה, איש חדש, תתחדש את סביבתך, הסרת כולם בקובסמופוציה [?] קדושה, לאנקת קדושים וטהורים שהלכו לעולמם, שהובלו להמית-עולם ע"י רוצח הרוצחים ולא נגדמו ידיהם, לא נשרפו מוחיהם, לא פקעו ליבותיהם שלהם, איש, ילד, זקן, נער ובתולה לשאול תחתיה במיטב שנותם על לא עוול וחמס.

שב ורעד, הזדעזע, התנדנד ותתחלחל! חמס יזעקו כל כליותיך! בוז לאנושיות, שממעה יצאו עוכריה, יימח שמם!!! אם תגיע למקום הזה, תיכנס בך כנפי-נצח, יסתידוך ויעבירוך מהבלי היום-יום ותעברנה אותך לתהום התהומות של נשמת-האיש תציץ ולא תפגע! תציץ דרך הלוע הפתוח "הבוער ואינו עוכל" בסיגופו מיליונים, מיליונים של בני-עם מפוזר ומופרד, שיד איש טוטון, במקום אל, בלי זכות, רשות וחוק, החניקה, החניקה מר ונורא.

⁷⁸ שם, עמ' 409

⁷⁹ שם, עמ' 413

הסכת ושמע! ביום בא האיש כולו חתיכה שדופה, כולו זכר פרצוף ודמות-איש ולא יותר. זכר רק, עיניים נדמו, לחייו נשדפו, ברכים כשלו, ידיים רעדו, קול חלחל, שיניים נקשו, איש בא. בא איש משמה, מטרבלינקי, איש משמה! איש אחד ברח. ניצל! ניצל איש משמה מטרבלינקי. השכיבוהו-לא יכול לישון, הושיבוהו-פחד לשבת, דברו אליו-נתפרפר, אוכל הגישו לו, פחד לטעום. שתה, שתה, רק בלי הרף. ועיניו הביטו בפיזור נורא ובחשד ובפחד. בבית אחיו הוא נמצא ורועד לכל רשרוש הדלת, לכל פתיחת פתח, כל הד-צעדים מעורר בו זעזוע, מתכונן לברוח. מרגיעו אחיו, מדבר על ליבו, מבאר לו: פה כולם כמוהו מחכים לתורם. פה בני-מות, בני טרבלינקי גרים. זרים אין פה. אל יפחד, עברו שעות. קמעא, קמעא האכילוהו, הושיבוהו, הרגיענו, נגבו את זיעתנו, דברו על ליבו, כיסוהו, חממוהו, נת, לאט, לאט הלא כל ימיו רץ, רץ בלי הרף. מטורף ומשוגע ממחזה עיניו ושמע אוזניו. רץ כדי לברוח, לברוח משמה. לא ידע שישג מקום ובית, בית-אח קיים עדיין. הוא מוכרח לרוץ, לברוח. לברוח מהמחזה ואם גם יישרף בריצה. ליבו פקע הוא מוכרח לברוח חטאת-אם של החפים הנוראים, הריח המטורף, שצובת בעיניים. הביט סביבו. פה עדיין חיים, שעוד יהודים חיים בעולם! נענע הוא ראש. הוא יודע שהכול בלוף. חופשה קצרה נתן מלאך המוות לנו, תיכף יבוא לקחתנו. גם אותו ייקחו חזרה וכבר לנצח, ייקחו לטרבלינקי. טרבלינקי עזעזע כל ישות. ובערב נשארו שלושה איתו, אחיו ואנו. פתח פיו ואמר...⁸⁰

18.11.1942

לגטו הגיעו נתונים על הרצח במחנות ההשמדה בפולין, טרבלינקה, בלז'ץ וסוביבור, בעקבות הנתונים כותב פלדשו את הדברים הבאים ביומנו: "אם אפילו נקבל מקצת הגזמה במספרים ואם גם נקטינם ב-20%-30% יוצא שעד כה נשרפו כבר בכבשני פולין לא פחות מ-3.5 מיליון יהודים, רובם כמובן מפולין. פולין נמנתה לפני המלחמה 3.5 מיליון יהודים בשעת המלחמה ברחו הרבה לרוסיה, מעריכים ל 1/2-3/4 מיליון, 1/4 מיליון נהרג, מת לרגלי תנאי-מלחמה, מגיפה, פצצות-נשארו 2.5 מיליון יהודים בפולין. ברוסיה חיים כמה מיליונים וגורל הנכבשים בערי רוסיה קל לתאר, אומרים שנהרגים בהמונים. בקייב עת נכנס אליה, נהרגו בלילה אחד רבבות יהודים וככה ביתר הערים. זה חשבון לחוד. אבל בכבשנים, חניקה באד, נהרגו עד כה 2-3 מיליון לפי הערכתנו. "חיים" עדין בפולין 1/4 מיליון יהודים. בלודז', בוארשה, בקרקוב, בלבוב, בסוסנוביץ, בנדין, בצ'נסטוחובה, בביאליסטוק וכמה מחנות בסביבת לובלין.⁸¹

⁸⁰ שם, עמ' 494-495

⁸¹ שם, עמ' 519

22.11.1942

"בפסיכיקה של הפולנים חל שינוי, עד כה חשבו שכל פטיש גרמני מכוון כלפי הראש היהודי ושואף למחוץ אותו והנה נוכחו אחרת. המפלגה הסבירה בחוזר מיוחד, שהגרמנים לא הקציבו להם גבול ע"י היהודים, היהודים הינם התחלה, הפולנים הנם המשך. בחוזר מיוחד מודיעים המפלגה, שבטרבלינקי הרחיבו את הכבשן, במקום 3 קומורות [תאים] נבנו 10. ולמי ששואל החוזר⁸² נועדו לאלה אחרי שהיהודים כבר נשרפו. לשלושה מיליון יהודים הספיקו 3 קומורות ולמי נועדו 10 כעת?

פולנים חוזרים על תפיסה, שמרחיקי-ראות בארוה [בארו אותה] בהתחלת המלחמה: מטרת היטלר לכבוש לו קולוניה באמצע אירופה, את פולניה. היטלר ינצח או ינחל מפלה, העם הגרמני ינצח איך? יעקירו את אוכלוסי פולין באש, יושיבו בה גרמנים וגם אחרי המלחמה תשלוט פה רוסיה או דמוקרטיה, לא יגרשו את הגרמנים הללו, יען לא יהיו פולנים פה והמה ישבו בארץ ויעבדוה".⁸³

האקציות מהגטו

יוני 1942

"הסינגל [סימן] הראשון בא פתאום ומצד בלתי חזוי מראש. הגרמנים שיש להם יחסים-מסחריים עם היהודים, הפולנים, ידידים ליהודים שונים, הודיעו פתאום למכריהם, שקיבלו ידיעה ברורה ומנוסה, שליהודים ישנם עוד 40 יום לחיות. אחרי אותו הזמן כליה. שדה-הלב מעובד בגטו, הגרעין נפל על אדמה טובה והתחיל מבהיל, עד שבא י"ר הקהילה ויועציו והודיעו בפירוש וממקור נאמן, שבדויות ושטויות המימרות הללו".⁸⁴

יום רביעי 22/7 1942

"חוטפים-המשטרה התחילה היום "ותיקין"⁸⁵ לפני עלות השחר. ושיטה חדשה הנהיגה: פתאום מקיפים את הבית, חודרים לכל דירה ומוציאים את כל אלה שאין להם תעודות לפי המודעה. תעודותינו מה"ג'וינט" הספיקו, אבל כבר אומרים לנו השוטרים, מכרינו, שמרננים שמה במפקדה שיצטרכו לחטוף גם מחוגים אלה, יען שהאלמנט הבלתי משוריין בתעודות מסתתר מאד וקשה

⁸² החוזר-הכוונה לאותו יהודי שברח מטרבלינקה וחזר לגטו.

⁸³ שם, עמ' 524-525

⁸⁴ שם, עמ' 300

⁸⁵ ויתקין-היא תפילת שחרית מוקדמת שבה קוראים את קריאת שמע סמוך להנץ החמה.

לחטוף אותם. ממש נעלמים מתחת לאדמה, בורחים דרך גגות וגדרות וקשה לחטוף סכום רבבה, הנחוצ למולך בכל-יום."

על המתרחש באומשלאגפלץ מספר ראובן פלדשו: "היות שלנחטפים אין איתם מים ואוכל, אז התחילו עוזרי המשטרה ופקידים שונים, לסחור במים ולחם. חום גדול כי דווקא העניקנו קעת ריבוננו של-עולם באוויר צח ובשמש זורחת, כלהכעיס ליהודים וצמאים למים כולם, שפתותיהם נשרפות ממש וכליותיהם בוערות ורבע ליטרא מים עולה כעשרים-שלושים זהובים. ורק הגבירים מכולם יכולים להנות מטיפות-כסף זו. לחם עולה לסכום של חמש מאות זהוב. אם המצב יארך וקרונות לא יגיעו לקחת אותם מזרחה, סכנה צפויה שחלק רב יגווע מה בייסורים וצרות נוראות. יש כבר סכום מתים באומשלאג, שרק אחר עמל ותלאה עלה להוציאם ולקבור אותם."⁸⁶

על חטיפות אנשים, ממשיך ומספר פלדשו: "בקומה השנייה עמדה אישה, שבעלה ברח בראשית המלחמה לרוסיה. האישה עבדה קשה מאד, כבסה לבנים, שטפה רצפות, הביאה פחמים כדי להחיות את בנה הצעיר, בן עשר, ועלה לה. ילדה לא חלה. מלובש יפה כאחד האמידים. בקר בגן, בבית-ספר. באו לקחתה. לבושה בגדי שבת, היא ובנה, בשני תרמילי-גב על השכם עמדה וחיכתה שיבואו לקחתה. בינתיים פרץ בכי בחצר, הנלקחים והנלקחות בכו, הכו כף וצעקו, שמובילים אותם למות. חפצו לברוח, אבל השוטרים העבריים יודעים יפה להשתמש במקלות-גומי והורידו מכות בראש הנשים בדיוק כגרמנים. כשמוע האישה שעמדה מוכנה ומלובשה בהחזיקה את בנה בידה, את צעקות הנשים בחצר, כאילו נצנץ רעיון במוחה, הורידה משכמה ושכם בנה את תרמילי-הגב, סגרה את הדלת ולא פתחה, למרות כל הדפיקות החזקות של השוטרים.

שוטרים יהודים בזמן האקציה

ואחרי שאלה שברו את הדלת בכוח, התנפלה עליהם במקל-ברזל ופצעה שניים מהם וצעקה: "כל חיי הקרבתי לבני, לא אקריבהו כעת-אותי קחו, אותו לא אתן" התלקחה מלחמה פורמאלית. האישה נכנסה לפוריה [דעתה השתבשה] זרקה מכול הבא אל ראש השוטרים וחמישה-שישה מהם נפצעו ונזקקו לעזרה, לא יכלו לה. ומי יודע אם לא היו מוכרחים לקרוא לעזרה גדולה או אולי לעזרת אוקראינים, לולא שכל אחד השוטרים תפס את הילד שעמד בצד ועזר לאימו בצעקת-בכי ונשאו החצרה. כחיה פראית, פנתרה, רצה האם אחרי ילדה אבל לא תפסה את השוטר, יען הפריעו לה חבריו. רק בחצר פה כבר עמד כמניין שוטרים והתחילו להכותה ממש כמכים מטורף. היא לא נרגעה, הושיבה בעגלה שעמדה על-יד השער וחכתה לציבור הנחטף.⁸⁷

"...טרגדיה שקטה אבל חודרת עמוק השתתקה בבית. אשת ליפמן ובנו באו אלי להיפרד וללכת לאומשלאג. בעלה בבית-חולים, היא ובנה גוועים ברעב ילכו לעבודה למזרח. היא ילידת פינסק. יש לה אדמה וקרובים שמה, תשתדל להגיע שמה, תעבוד ותחיה. ליפמן יבריא, ישוב וימשיכו שמה את חייהם. כל בירורינו לא עזרו. היא באה כבר לבושה בגדי יום-טוב ואת בנה הלבישה במיטב שהיה לה. רכושה ארזה בשתי מזוודות קטנות ובשק וכשנכנסו השוטרים לשאול לתעודתה ענתה, טרם הספקנו לבקש ולדבר בעדה, אין לה כלום היא הולכת. נכמרו בי רחמי. הצצתי בעיני הילד המוכשר מאד, שניבאו לו גאוניות ופתאום הרגשתי שהפעם האחרונה הנני רואה אותו. לחצתי את ידו בחזקה, לחיצת-גבר, איחלתי הצלחה לאימו, עוד מלאנו את אמתחתם צידה לדרך ונפרדת, מי יודע לזמן מה או אולי... מאת אשת חברי וידידי החולה כעת."⁸⁸

יום שישי, 24 יולי 1942

"והידיעות מהאומשלאג רעות עד לקצה אפשרות-קבלת-המוות, מחלות משונות התפרצו כבר שמה. מחלות-קיבה נוראות. במקום שאין בו בית-כסא והכול נעשה בחדר בו נמצאים מאות ואלפים, הריח, הזיעה והחום מעבירים את האנשים על דעתם. צעקת השתילים לכף מים מזעזעת אפילו את האוקראינים. מחנק נוצר מצפיפות משונה. אחד נחרך בשני בראשו בברכיו ומפרקיו ואינו יכול לזוז הצידה, בעד מקום ע"י הקיר, שאפשר להישען משלמים סכומים ענקיים. כשמתעלף מי או נופל ואפילו מת, אין מקום שייפול או ישתרע, אלא נסמך על שכנו וככה עובר רגעי-התעלפות או מת וגם אז נשען על חיים ואחד זורקו מכתפיו וחזהו על חזה שכנו. וריב ומכות. וגיבורים ותקיפים שמה עוזרים להכות, להתנהל, להיאבק. והשוטרים היהודים מנהלים את הסדר במקל-גומי וגם כן בקרבת הדלת, כי הלאה אי-אפשר לפסוע אף צעד.

⁸⁷ שם, עמ' 333

⁸⁸ שם, עמ' 334

נוראות המה היריות, בעיקר בלילה. כל הלילה יורים ע"י החדרים באומשלאג. מוצאים אנשים או מבררים מבין הנחטפים כמה אנשים, מעמידים אותם מן הצד ובלי רשימה, בלי שישאל מי לשמם, מקצועם, כתובתם, בלי שירשם מי שמותם לזיכרון, בלי שיודיעום (ע"ד) על דבר אשמה, בלי שיגערו בהם, סתם ככה, מצווים להם לפנות את הקיר או לכרוע ברך ויורים בהם באקדחים, מרובים. וצעקות הנורים לפני ובשעת היריות כה נוראות הן, שכל דירי החדרים באומשלאג פורצים בבכי והאוקראינים יורים בחלונותיהם. קשה להאמין שכל אותו הגירוש הוא רק טרנספורט של אנשים ממקום אחד למקום-עבודה. אם מעמידים שומרים כאלה כאוקראינים ע"י החדרים שמה ורשות נתנה להם לעשות בנחטפים כאות-נפשם. והמה משתמשים ברשות זו ברוחב, שהיא סגולת נשמתם הפראית-המטפית, קשה להאמין שזהו גירוש ומעבר ולא גשר לפארניכטונג [השמדה].⁸⁹

יום ראשון 26/7

"אתמול הודיעו בכל העיר שמפעל הגירוש מתקרב לקיצו. על כולם שאינם עובדים, מחויבים לבוא בעצמם לאומשלאג, משמה ייסעו לעבודה במזרח. ולבסוף הוסף שמה, לכל מי שיבוא בעצמו, מתנדב, מקבל שני קילו לחם וקילו ריבה כצידה לדרך. הרעב מעיק בזמן האחרון נורא. כל התמחויים נסגרו, חנויות סגורות, הכול אינו פעיל ונכלם. מאפיות, טחנות ובתי-חרושת לריבה, דבש וסוכריות. חצי מילון יהודים מסתתר. לרוב אין שוק ורעבים לפרוסת לחם ממש. כמה מאות אלפי איש לא טעמו כבר כמעט שבוע טעם תבשיל, מרק ואפילו כוס תה. חסר שינה ומנוחה, רעב כפול שמונה, פחד שממילא לא תתחמק ושמן-האמונה שנוסעים לעבודה, שינה היום את פרצופו של וארשה הולכים, נוסעים מאות, אלפים רבבות. יהודים נוסעים לאומשלאג. עמדתי את שארתי והבטנו בתמונה המשונה הזו. הנאמין לרגע שאינסטינקט העם בריא הוא ומרגיש שבאמת לעבודה הוא נוסע. הוא כבר כה נשבר ונרדף. כוח-ההגבה היהודי במשך שלושת שנות המלחמה, שגם האינסטינקט נרדף ודרך הלחם, אכילה לשובע, ולא פעם אחת לפני מותו כה חזק, שמבליג על הכול.

הולך זקן ומוביל תחת זרועותיו זקנה, אשתו, בדיוק כמו שעשה לפני 30-40 שנה או כמו שעושה פעם-פעם בהליכתם לשמחה, לחתונת-בנם או בתם האהובה. היא נשענת עליו, שקטה, שלוהה ואפילו שמחה. והוא מובילה בגאון-גברי בטוח, הולכים לאומשלאג.

בעגלה בת שני אופנים, עגלת סבל, יושבים כמה ילדים והאב מושך והאם דוחפת, מובילים את ילדיהם לאומשלאג, שמה יוכלו, ישבעו וינוחו.

בעל-מום צולע הולך ועל-ידו חברו, הולכים יחד, פניהם שקטים, ממלאים את חובותיהם, כחיילים הולכים לגיוס. מה הבעל-מום פחות ערך. ערכו שווה ושמח הוא.

⁸⁹ שם, עמ' 345-346

ריקשות עוברות ובהם יושבים אנשים. דווקא לא מדלת-העם הירודה, בינוניים שידעו, נוסעים לאומשלאג. ממילא נחטפים, יבואו, הלילה, אוקראינים ויהרגום. ככה ייסעו בשלום ומנוחה. הלא שמה במזרח כל מיני עבודות ישנם, ודאי יבררו אותם: למתנדבים-לעבודה קלה, בהתאם לכוחם הפיסי וההרגלים.

בכרכרה רתומה לסוס צולע, יושבת משפחה שלמה: הורים, ילדים גם בת בוגרת. נוסעים לאומשלאג. מספר הנוסעים רב מכפי רשות המשטרה, שמרשה רק 4-5 איש, אבל אין מפריע היום. יושבים ואוכלים. האם הטובה, האם היהודייה, הכינה בבית צידה לדרך, לחם וחמאה, לחם וריבה וגם פירות. ונוסעים אוכלים האבא והאם מובילים ילדיהם לאושמלאג.

לאומשלאג ואולי למולך. כי בכל רגע שעובר לפני זוג או קבוצה, או עגלה שנוסעים לאומשלאג, יש לי הרגש שהנני משתתף בהלוויה ומלווה אנשים לבית-עלמין. כמה פעמים בראותי עגלת-ילדים ואבא מושך אותם, צעדתי שלושה צעדים אחריה, כצועד אחרי עגלת חברה-קדישא או ארון המת, בלי משים, באופן אוטומטי ואולי אינסטינקטיבי.

פגשתי שוטרים ומסרו לי שהמפעל הצליח יותר מכפי המצופה. ה.ס.ס. אינם מאמינה לשמועות ויוצאים בכל פעם להסתכל, האמת הדבר. בצהרים נודע שסגרו שערי האומשלאג ואינם מקבלים יותר מתנדבים, כי רב מספרם ואין כבר מקום בבניינים שמה, אפילו לפי תפיסת מקום במובן ה.ס.ס. שפירושה 10-12 איש על מטר מרובע. ופלא שהחטיפות לא פסקו, אדרבא, חוטפים שוב ובגטו הקטן, היהודים בעצמם, וקשה לפתור את החידה הזו. מצד אחד אינם מקבלים מתנדבים, פירושו שיש עודף ומאיך חוטפים, השוטרים הסבירו שה.ס.ס. צווה לא להפסיק, יען כי התנדבו רק הכי גרועים ולהם נחוצים אחרים, אלה הנחטפים. יש לומדים מזה שבאמת מחפשים אנשים לעבודה, כי הנה זקנים ולא יוצלחים למותר להם ושולחים אותם הביתה אבל מי יפתור לי את החידה, החטיפה נעשית באופן פראי כזה, המראה שאין שום ערך לחיי היהודי הצעיר, המבוגר, הפועל⁹⁰

יום רביעי 29.7

"באומשלאג פעיל קומיסר מיוחד של המשטרה העברית, בראש קצין ער"ד שמערלינג המנהל את עניין בדיקת-דוקומנטים, סידור העניינים, הכניסה לקרונות ועוד. היום התחילו השוטרים לחטוף אנשים בכל תעודות שישנן באמנם ששמה באומשלאג יבדקו שנית וישחררו את המתאימים. הושיבו את סגן-המפקד המשטרה ער"ד לייקין המכריע בדברים. והפחד גדול כי אפשרות שחרור משמה בשכנות ס.ס. ואוקראינים נעשית קטנה מרגע לרגע. נוראות גם הסצנות בקרונות. אחרי חיים של כמה ימים באומשלאג בתנאים שרק ניסים מחזיקים את האנשים שלא יגועו, מכניסים אותם לקרונות העומדים בשולי המגרש שמה.

⁹⁰ שם, עמ' 353-354

קרונות-מסע בלי חלונות רק אשנב למעלה ודלת ברזל סוגרת בלי אפשרות פתיחה ונשימה. ולקרון כזה המיועד ל-6 סוסים או ל-40 איש, מכניסים 80-90 וגם מאה וקרה שהכניסו יותר והמחנק היה כה גדול, שכמה אנשים התעלפו והרבה התחילו להקיא והתוכן נתז על שכניו בלי אפשרות שיתרחק אחד מהשני אפילו למילימטר. האחרונים כבר לא יכלו להיכנס לקרון מאפס צנטימטר מקום. אזי ירה אוקראיני לקרון פנימה ובכוחות-הרקולס זז ההמון אחורה ושוב נתחבו כעשרה אנשים חדשים. אין בכלל אפשרות שחצי האנשים בפנים יוכלו להגיע למחוז הפצם. ובהתחשב שאינם לוקחים שום דבר אתם, לא אוכל ולא משקה, אוויר מחניק נורא, נוסעים בצפיפות שיגעון, בלויית מתים ומתעלפים וחולים, פרץ בכי כללי וצעקה משונה. מי בכלל יסתגל להגיע עד למזרח, נסיעה של זמן די רב.⁹¹

יום א' 6/9

"אם יבואו פעם הימים הנוראים של צרות-ישראל ויסתדרו לפני כסא הכבוד, כל אחד יאחו בשיניו את הילדים, האמהות והזקנים האומללים שטרף ונטרפו בו, בשעת מלכותו עלי אדמות, אזי מקום בראש יינתן ליום זה, היום המבאש והמחריד ביותר שעבר עלינו בוארשה ואולי על ישראל בעולם. יום שדוגמתו לא ימצאו חוקרי-חקר ויודעי סתר ונגלה.

אחרי חצות-הליל התחיל היום. ישנו כשנשמע פתאום תנועת-אופניים בחצר. הורי לוברנצקי הכירו אופני-בניהם השוטר, קפצו לחלון והנה כבר קולו נשמע: "פתחו" השעה שלוש בלילה. "קרה מה?" קפצנו ממשכבנו. הבן הכניס הוריו לחדר הרחצה והתלחשו ארוכות, יצא ובלי לענות מילה, קפץ עלה על אופניו ונסע. התחלנו להציק על לוברנצקי שיאמרו לנו מה קרה, הלא נחוץ לחשוב אולי הצלה, אולי. פרץ בכי נורא הוא ואשתו "אבדנו, אבדנו, אין שום הצלה". ואחרי הבכי הודיעונו. הנה כעת בלילה צוו למשטרה העברית שתצא מכל דירותיה ותעבור לרחוב אחד, רחוב ולינסקה ובכל הרחובות הדביקו פקודות, שעל כל היהודים העובדים ושאינם עובדים, לצאת את דירותיהם, ולהתאסף בריבוע הרחובות זמנהוף, מילא-ולינסקה-מורנובסקה כולם, בלי יוצא מהכלל. מי שימצא פה יורה על המקום. שמה בריבוע תועבר סלקציה, אלה שיבררו לחיים ייסעו לעבוד והנשארים לאומשלאג...

ברחוב מערך בית קברות בעיר קטנה ביום קיץ חם ולוהט. שקט וריח מתים מתנדף בחלל. אנשים ממהרים, אצים שיספיקו, שלא יאחרו את המועד... השעה מתקרבת חצי עשר. כמעט אין איש כבר ברחוב. מהרו כיהודים בשעתם "לכל נדרי" והרחוב התרוקן מאיש וחרדת קודש של יום-הדין רעדה באוויר. היום רועדת חרדת-חול, חרדת חיי שארית עם-ישראל, שנעשה הפקר והשד זוכה בו וגומר אותו כליל, כליל. באין מציל ומכריז מחאה.⁹²

⁹¹ שם, עמ' 360

⁹² שם, עמ' 434-435

יום שני 7/9 1942

"סיפר לנו האיש ששב, אמש והיום היו ימי השחיטה הגדולה בישראל. שמימי קיום העם ודורותיו, גם במלחמות לא נפלו ביום אחד חללים כמספר היהודים ברבוע, שנקרא כבר "ריבוע מוות". אותו חוג-צר של כמה רחובות, חלקי רחובות שמסרו לכל יהודי וארשה. יותר מחמישים אלף איש נשלחו לאומשלאג, לקורנות. ודעת כולם תאמת בזה, שלמוות בטוח נשלחו. גם הגרמנים לא הכחישו מלהודיע, שהנשלחים בני-מוות הנם. בעצמם ציינו את הנשלחים בתור "שמעלץ" [שומן], פירושו סחורה הטעונה כבשן ושריפה."⁹³

יום ג' 8/9

"שבו עוד אנשים ושבה הלילה הנוראה. מכל דירה לקחו את הרוב אל האומשלאג, לפחות 55-60 נלקחו. לפי הערכה השאירו לשאפעס 30 אלף איש: טעבענס-12, שולץ-8 וכל היתר השאפעס 10 אלף. הקהילה קיבלה יחד את ההספקה 2, הפלאצובקעס 4-5 אלף, יתר 35 אלף נשארו ונאשרו והשאר יוקחו לאומשלאג."

ומה קרה עם השוטרים? "השוטרים עצמם, שהועמדו לשמירת היהודים, אחרי שכל המחנה הנשמר נטען לקרונות, הוקפו ע"י חיילים אוקראינים והכניסו גם אותם, את השוטרים העבריים, שחטפו רבבות ישראל, כדי להציל את עצמם ומשפחותיהם לקרונות.

...הקהילה קבלה רשות להעסיק 200 שוטרים, החבר לייקין הנהו המחליט למי למסור את הציון "הזה"⁹⁴

התנגדות

25.10.1942

"אין עצה אחרת, להודיע לכולם את האמת ולצאת כולם היערה לברוח להסתתר ולהתכונן, ללחום, ללחום.

ביוקר נמכור חיי כולנו הודיע לנו בן מנהל שלמסקנה כזו הגיעו בשאפים אחרים וגם בגטו, אלה שנשארו. אחרי שנודע תוכן החוזר הזה ונוכחו שאין הצלה, קיבלו דעה אחת ללחום, למות לא כפחדנים, כפגרים המעוררים לעג וקלס. למות מות גיבורים. יהרוג כל אחד וייקח איתו לקבר פגר גרמני אחד וידע כל העולם וידעו הדורות לחמו שרידי העם עבור קיומו ונצחו.

⁹³ שם, עמ' 442

⁹⁴ שם, עמ' 442-444

חבל רק שהחוזר⁹⁵ לא הגיע לידי ישראל קודם לכן, עת היה בוארשה 1/2 מיליון יהודים והיו כולם מתקוממים כאיש אחד, מי יודע במה הייתה נגמרת מלחמה זו. היו הורגים רבבה, שתי רבבות, חמש, עשר ומהם היו נהרגים אלפים. מי יודע אם לא היו מפסיקים את הרצח. כעת נשארנו 2-3-4 רבבות, פזורים, מוקפים חומה, יחידים, יחידים, יסובבנו, ויגמרונו. ומה בכך! מלחמה עד האיש האחרון. וארגון נחוץ, קשר הדדי, נשק וסדר. החלטנו להתאסף, למשוך בעבודה 2-3 מהפועלים האמיצים והתקיפים ובעלי הכרה ולגשת למימוש התכנית שלנו. מלחמה וארגון ולקשר את הקבוצות התמימות-דעה אתנו בזה.⁹⁶

15.11.1942

"הננו דנים בפרובלמה עתיקה-חדשה. קידוש השם או מלחמה אקטיבית. המותר לנו לשבת בחיבוק ידיים עד שיבואו לקחת אותנו לטרבלינקה או עלינו להזדיין ולהתקומם ויהיה מה. קשה להאמין שכעת כבר תשרוד מנוחה ואותנו ישאירו פה לעבוד. לא לשם זה נוצר טרבלינקה, שחלק היהודים יישאר. רצונם וחשקם בהתאם לחוזר, לגמור את כולם והצפייה מאיתנו רק סימן מורא ומורך לב."⁹⁷

20.11.1942

"שני המקשרים הודיעונו שגם בשאפעס ובגטו נוצרו קבוצות דומות לנו, לקשור קשר למפלגה ובאו לידי 2 מסקנות. זיון הפועלים לעת מצוא וחפירת סכרים 98 מתחת לאדמה. סכרים שיאפשרו לאקטיוו [לפעילים] לשרוד ולחיות כמה חודשים מתחת לאדמה ולחכות לעת מצוא. רוב המפלגה בעבר השני הפולני, חושב שהמלחמה מגיעה לקיצה. הגרמנים ישתדלו כעת לגמור את היהודים. היהודים יגנו על עצמם ואלה שיישארו מחויבים להסתתר, שיוכלו בשעת התקוממות כל העם לעזור ולעמוד לצידו. החלטנו לטפל בעניין הנשק. בחרנו באריה שינהל עבודת הסכרים. החלטנו לטפל בענייני הפועלים כשרק נסדר הדברים הראשונים, שאינם סובלים דיחוי."⁹⁹

⁹⁵ הכוונה ליהודי שברח מטרבלינקה חזרה לגטו וסיפר מה קורה בטרבלינקה

⁹⁶ שם, עמ' 488-489

⁹⁷ שם, עמ' 517

⁹⁸ סכרים-מקומות מחבוא

⁹⁹ שם, עמ' 524

יום שבת 5.12.1942

"אחרי שקיבלתי את תשלומי השבועי חכתה לי הפתעה, הפעם נעימה. הנה חברי בגטו מהצה"ר¹⁰⁰, העורך ליזרוביץ ומברית-הקנאים שלחו לקרוא לי לטשולנט [חמין]- חברתי, מקצתו מדיני. הבינותי שגם בגטו דנים כבר בדברי הגנה ואחיזת אמצעים נאותים במצבנו זה ואחר התייעצות את חברי 5 הלכתי שמה."

"...טשולנט-מאכל טוב כזה מזמן לא אכלנו. טוב בטעם, טוב בזיכרון זמן מאשר לעבר וזיכרון שמחות לעם חי עדין, בריא עדין, מוכן ללחום עדין בכל כוחו נגד מחריבו. רודל, מנהל הצה"ר, מסר לנו, בגליל רובישיוב וביערות לובלין נמצאות קבוצות צה"ר ובית"ר המנהלות מלחמה את הגרמנים. שמה גרים וחיים ביערות-פולין. אותם יערות שלא רגבו בפולניה עת ברחו מושליה באותם היערות מגינים בחורים יהודיים על חייהם, כבודה וכבוד פולין. ידעו הרוצחים ששלחם חיים. הוא גם הודיע שגם פה בגטו הצה"ר מאורגן בתור הסתדרות, כעת רצונו להתארגן בתור גוש-לוחם-מגן. ליזרוביץ מסר (ע"ד) על דבר השטימונג [מצב הרוח] בגטו. שלוש קבוצות מתפצלות: קבוצת מגינים, קבוצת מתנגדים וקבוצת פאסיביים. המתנגדים ברובם פקידי הקהילה, אלה הגבוהים ופקידי משרדי ההספקה, פבריקנטים [בעלי בתי חרושת] וגבירים וכד'. אותו כלי טומאה שתמיד אוהב "שב ואל תעשה" האלמנט הפסיבי, המפחד מכל חידוש ומעשה. ובין המתנגדים נמצא חלק החרדים המקווה שהזעם יעבור ושימוש בנשק זה לו דבר ורק יהיה בעוכרנו. רוב האוכלוסין פסיבי הנהו. מי שידו מגעת זולל וסובא ומי שאין לו גווע בלי מילה וטרוניה. יש גם מוסרים שונים ומעניין שאלה דווקא בין מצדדי ההגנה ולפעמים אפילו משתדלים לעזור ומגיבים בהשגת רישיונות יציאה וכניסה לגטו, הובלת מכולת וחפצים שונים. חברי הודיעו שהנוער ברובו מתקשר להגנה ונוער מכל הכוונים החל מ"בונד", דרך השומר- הצעיר, דרור, החלוץ, פוע"צ, ציונים עד בית"ר. אינו ידוע עדיין אם כל הקבוצות תהווה הנהגה אחת-ימים ידברו. אני הדגשתי את העניין הנשק. יבוא זמן הצורך ואזי כבר נהיה תמימי-דעה שנחוצה הגנה וזיון. דיברנו (ע"ד) על דבר הקשרים שיש בייננו והנוצרים. אני הצעתי את מכרתי ונוצרי שלה לחוט-מתווק."¹⁰¹

יום א' 10.1.1943

"היום בא אלי ברויזיטה [בביקור חוזר] משה זילברברג מהגטו. הוא הביא לנו ידיעות מידידו ליזרוביץ ומהגטו. ומסר ששמה נקהלו כמה אסיפות ובהן התבטאו כמעט באי-כוח כל הזרמים בעד הגנה. שמה נבנים סתרים לא כמו אצלנו. סתם להסתתר, אלא בונקרים. מכניסים בסתרים נשק, מחזיקים אותם מבפנים, אם כבר יחדרו הגרמנים ויפרצו פנימה, לא ימצאו אפשרות לגמור את החטופים.

¹⁰⁰ צה"ר – ברית הציונים הרוויזיוניסטים.

¹⁰¹ שם, עמ' 541-542

קרב יתנהל ואולי יוכלו המסתתרים לכבוש את הגרמנים ואם לא חלק ינצל וחלק ימות מות גיבורים. רוח חדשה נדפה בחדר. קראתי לחבריה והוא ממשיך לספר גבורת בני-ישראל מכל המינים התחזקה. מתכוננים לקרב האחרון. בגטו אינם מאמינים בהבטחות המרגיעים. רואים בזה יד הגסטאפו והמוסרים, המעוניינים בהשקטת הרוחות, כדי שלא יתכוננו ותאפשר לס.ס. התנפלות פתאומית והוצאת כולם בבת-אחת. מתכוננים לקרב באמוניציה ופרובינטי [בתחמושת ובמזון]. הנוער מזדיין ומהישישים דורשים עזרה כספית ומי שאינו חפץ לתת מרצונו הטוב, מאיימים עליו ואין ספק שימלאו גם את האולם. ראש המשטרה פולק שריינסקי נהרג, כל חבריו ועוזריו הולכים וילכו בדרכו. בגטו יודעים שקם כוח חדש, שאינו מתחשב את כלום ושום, כל מה שימצא לנכון יעשה. קשה קצת לחבר את כל הזרמים, החל משמאל, קומוניסטים, בונד, וגמור בימין הרביזיוניסטים, אבל מוצא ימצא וחזית מאוחדת תיבנה.¹⁰²

יום ד' 20.1.1943

"בערב הגיעו ידיעות, שבגטו שמח. מתגוננים היהודים, נפלו חללים כמה גרמנים, מכמה בתים ירו בגרמנים המתפרצים וכעת מפחדים המה להיכנס לבתים ושולחים את המשטרה היהודית ראשונה. וקללה יצאה מפיות מאות: דין המשטרה העברית כדין הגרמנים. אם המה יכנסו המה יהרגו כס.ס. ואוקראינים.

...השבוע קיוונו לקבל הרבה נשק והנה קדמונו. אבל הפועלים לא שמו לב לחוסר-זין, רשמית שבו כולם לבתיהם אבל לא לשינה, מכל דירה נשמע רשרוש, חריקה אופיינית, מאות פועלים השחילו זינם. הצעטלעט [?] חדדו באבן-השחזה ולטשו מעבר אחד ושני את קרדומיהם, בכל רגע הרימו את הקרדום מול אור והסתכלו בו, היספיק כבר להגן עליו ועל משפחתו ולהוריד ראש רוצח או רוצחים. הנגרים השחילו את שטאם-אייזן [כלי שמשמש נגרים] שלהם, ראשפולס [כלי עבודה] מבריק, ניסו בעץ או ביד הכבר מלוטש הכלי דיו. הכינו להם פטישים מכל המינים, קטנים לנשיהם ולידיהם, גדולים לעצמם. המכונאים הכינו פסי-ברזל קשים וכבדים, הפחח תיקן את הצבת, העובדים על-יד מסורי-חשמל הוציאו את המסורים העגולים, השחיוזם, ניסו לסובבם, להתנהג איתם כבכלי-יד לשימוש תמידי.

שעות עברו, שעות חלפו. השופ לא נח. השופ לא ישן. כולם השחילו וניסו את המשחז, תיקנו, ניסו, בחנו ולמדו אבות לבנים ובנים לנשיהם להחזיק קרדום, פטיש או ברזל, לגדום, לגזום, לקצץ, לנפץ, לנסר, לפלג ולפצל גוף רוצח, שיקום להרגם ונשתתקו פיות החרדים, שנשארו במיעוט רב, נתחבאו בזוויותיהם ננדבקו בעל-חלומם, שכה התרחק מהם, אל-אבות, אל קנוא ונוקם, כל עוול הנעשה לעולם חוץ, מעול מטב [?] ליהודים.¹⁰³

¹⁰² שם, עמ' 580-581

¹⁰³ שם, עמ' 595

יום ה' 21.1.1943

"מלחמה! מלחמה בגטו! אשתי וילדתי הושמו בסתר החדש של המנהלים בהשפעת מכירי ואני מסתובב בשופ ומלקט ידיעות ברגש מהול פחת ונחת. מלחמה. נהרגו כבר מאות גרמנים, אמת אלפים יהודים מתגוללים בחוצות, אבל זה לא חשוב! בין כך ובין כך נמות, קודם או אחרי-כן, העיקר המלחמה, ההגנה, הננו משתכרים ממש מכל ידיעה. כמה צעירים אמיצי-לב נתגנבו לגטו, דרך הבתים הפראים, לעזור למלחמה, להביא ידיעות וידיעות טובות מגיעות. בבית אחד ברחוב מורנוב זרקו פצצה, הגרמנים נהרגו לרוב, השאר ברח, הביאו עזרה ושמנו מצור, אינם מעיזים להיכנס. בית אחד ברחוב מילא הוצת באש. בבית אחר באותו רחוב קבלו את הגרמנים ברותחים ובקבוקים בוערים ומצע בוער ואבנים וחתיכות-ברזל, שגם חלק מהם ניצל בחיים, רתיחת ורציחות הגרמנים עולה אבל כוח-הגנת היהודים חזקה. מנסים אפילו יחידים להשפיע על המגינים, אבל בלי ערך. נהרגו כמה שוטרים עבריים שניסו להרגיע ולחטוף נשים וילדים לוחמים כלביאים! הגרמנים שולחים את האוקראינים ובעצמם מסתתרים. ידענו שעוד רגע גורלנו יהיה כגורלם ובכל זאת שמחנו לשמע הידיעות הללו."¹⁰⁴

אחרית דבר

ד"ר ראובן פלדשו עלה לארץ ישראל בשנת 1945 והיה למנהל מחלקת ההתיישבות של ברית הצה"ר ובית"ר. בשלב מאוחר יותר הצטרף פלדשו למפלגת הליברלית והיה חבר בוועדה המרכזית של המפלגה. בנוסף לפעילותו הפוליטית, לא זנח ד"ר פלדשו את פעילותו החינוכית והיה למנהל הגימנסיה המאוחדת "סוקולוב-לאור" בת"א-יפו ומרצה למדעי החברה. בשנת 1956 נשלח ד"ר פלדשו לשליחות דיפלומטית מטעם משרד החוץ והיה לנספח התרבותי בשגרירות ישראל בארגנטינה.

ראובן פלדשו ומשפחתו התגוררו בגבעת שמואל שם הוא גם הקים את בית-כנסת "תפארת ישראל" והיה לרב בית הכנסת. ד"ר ראובן פלדשו נפטר בשנת 1980, הוא נקבר בגבעת שמואל.

¹⁰⁴ שם, עמ' 595-596

ולסיום, לא ניתן להתחמק מהשאלה: מדוע לא פורסם היומן עד היום? תשובה ברורה על כך אין. להערכתני בשנים הראשונות לאחר המלחמה היומן לא זכה לתשומת לב מסיבות פוליטיות, עקב השתייכותו של ד"ר ראובן פלדשו לרביזיוניסטים. באותן שנים ניתן דגש ומקום מרכזי לנרטיב של מפלגות המרכז והשמאל הסוציאליסטיות בתקופת השואה. פלדשו היה גם, לדעתי, בן חורג בתנועת החרות, עקב חילוקי הדעות והקרע שהיה לו עם ז'בוטינסקי ומשום כך לא מיהרו אנשי התנועה גם הם לפרסם את יומנו.

מקורות

אורבך רחל, בחוצות ורשה, עם עובד, תל-אביב, תשי"ד

זיידמן הלל, יומן גטו וארשה, הוצאת השבועון "די אידישע וואך, ניו-יורק, תשי"ז

פלדשו (בן שם) ראובן, יומן 1940-1943 על החיים בגטו וארשה מספר תיק 959 ארכיון יד ושם

צ'רניאקוב אדם, יומן גטו וארשא, הוצאת יד ושם, 1968

משואה, קובץ שנתי, כרך ט', אפריל 1981

תדהר דוד, אינציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוניו, כרך 11 עמ' 3821

Laurence Weinbaum, "Shaking the dust off", institute for global jewish affairs